

लुट-लकारः

गतरात्रेः अन्तिमप्रहरात् आगम्यमानरात्रेः प्रथमप्रहरपर्यन्तम् अद्यतनकालः इत्युच्यते | न विद्यते अद्यतनं यस्मिन् अनद्यतनम् | अनद्यतनभविष्यत्कालस्य विवक्षायां धातुभ्यः लुट-लकारो विधीयते | यथा 'शः देवदत्तः कर्ता' | 'देवदत्तः शः भोक्ता' | यदा अद्यतनकालश्च अनद्यतनकालश्च इति अवधिद्वयं विवक्षायाम् अन्तर्भूतं, तदा लुट-लकारः उपयुज्यते— 'अद्य वा शः देवदत्तः करिष्यति'; 'अद्य वा शः वा देवदत्तः खादिष्यति' इति |

अनद्यतने लुट् (३.३.१५) = अनद्यतन-भविष्यत्कालार्थं धातोः लुट्-लकारो भवति | अनद्यतने सप्तम्यन्तं, लुट् प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | भविष्यति गम्यादयः (३.३.३) इत्यस्मात् भविष्यति इत्यस्य अनुवृत्तिः; भविष्यत्-शब्दस्य 'भविष्यति' इति सप्तम्यन्तं रूपम् | धातोः (३.१.११), प्रत्ययः (३.१.१), परश्च (३.१.२) इत्येषाम् अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— अनद्यतने भविष्यति धातोः लुट् प्रत्ययः परश्च |

परिदेवने श्वस्तनी भविष्यदर्थे वक्तव्या (वार्तिकम्) = दुःखार्थे लुट्-लकारः अद्यतनकाले अपि भवति | 'इयं नु कदा गन्ता, या एवं पादौ निदधाति' (एषा कदा गमिष्यति या अनया रीत्या गच्छन्ती अस्ति) | 'अयं नु कदाऽध्येता, य एवम् अनभियुक्तः' (एषः कदा पठिष्यति, यः एवं प्रकारेण अलसः) |

पञ्च उपाङ्गानि

यदा आर्धधातुकप्रत्ययः धातुभ्यः विधीयते तदा अङ्गकार्यात् प्राक् पञ्चोपाङ्गप्रसङ्गे क्रमेण चिन्तनीयं भवति | इमानि पञ्च उपाङ्गानि सन्ति—

- १) प्रत्ययादेशः
- २) धात्वादेशः
- ३) इडागमः
- ४) अतिदेशः
- ५) द्वित्वम् अभ्यासकार्यञ्च

संस्कृतभाषायां द्वित्वं केवलं पञ्चसु स्थलेषु भवति— लिटि, सनि, चण्डि, यण्डि, श्लौ | लुट्-लकारे न भवति, अतः अत्र चत्वारि उपाङ्गानि द्रष्टव्यानि |

१) प्रत्ययादेशः

अत्र लुट्-लकारस्य सिद्धतिङ्गप्रत्ययानां प्रक्रिया प्रदर्शयते | मनसि भवेत् यत् पूर्वं कश्चन धातुः अस्ति, ततश्च विवक्षामनुसृत्य लुट्-कारो विधीयते |

धातुः → अनद्यतने लुट् (३.३.१५) इत्यनेन अनद्यतन-भविष्यत्कालार्थं धातोः लुट्-लकारो भवति

लुट् → उपदेशेऽजनुनासिक इत् (१.३.२) इत्यनेन उपदेशे उकारः अनुनासिकः अतः तस्य इत्-संज्ञा; हलन्त्यम् (१.३.३) इत्यनेन टकारस्य इत्-संज्ञा; तस्य लोपः (१.३.१) इत्यनेन द्वयोः लोपः → ल् → स्यतासी लृ-लुटोः (३.१.३३) इत्यनेन लुटि परे धातुतः तास्-प्रत्ययः → लस्य (३.४.७७), तिस्सिंश्चासिष्ठस्थमिब्बस्मस्तातांश्चासाथांश्वमिङ्गविमहिङ्ग (३.४.७८) इति द्वाभ्यां सूत्राभ्याम् अष्टादश मूलतिङ्गप्रत्ययाः विधीयन्ते |

स्यतासी लृ-लुटोः (३.१.३३) = लृटि लृडि च परे धातुतः स्य; लुटि परे धातुतः तासि भवति | तासेरिकारः उच्चारणार्थः | स्यश्च तासिश्च तयोरितरेतरद्वन्द्वः स्यतासी | लृ च लुट् च तयोरितरेतरद्वन्द्वः लृलुटोः, तयोः लृलुटोः | स्यतासी प्रथमान्तं, लृलुटोः सप्तम्यन्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | धातोः (३.१.११), प्रत्ययः (३.१.१), परश्च (३.१.२) इत्येषाम् अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— धातोः परश्च स्यतासी प्रत्ययौ लृलुटोः |

प्रथमपुरुषे लुटः प्रथमस्य डारौरसः: (२.४.८५) इत्यनेन परस्मैपदे तिप् → डा, आताम् → रौ, झि → रस्; आत्मनेपदे त → डा, आताम् → रौ, झ → रस्।

लुटः प्रथमस्य डारौरसः: (२.४.८५) = लुट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्थाने क्रमेण डा, रौ, रस् इत्यादेशः भवन्ति | परस्मैपदे तिपः स्थाने डा, तसः स्थाने रौ, झि इत्यस्य स्थाने रस् | आत्मनेपदे त-स्थाने डा, आताम्-स्थाने रौ, झ-स्थाने रस् | उच्च रौश्च रश्च तेषामितरेतरद्वन्द्वः; डारौरसः | लुटः षष्ठ्यन्तं, प्रथमस्य षष्ठ्यन्तं, डारौरसः प्रथमान्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | सूत्रं स्वयं सम्पूर्ण—**लुटः प्रथमस्य डारौरसः:** |

अनेकालित् सर्वस्य (१.१.५५) इत्यनेन डा-प्रत्ययः अनेकाल् अतः सर्वस्य स्थाने आदेशः भवति | अत्र प्रश्नः उदेति यत् डकारः इत्संज्ञकः इत्यतः "डा" इति कथम् अनेकाल् उच्येत | परिभाषेन्दुशेखरग्रन्थे परिभाषा अस्ति नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम् (परिभाषा ६) | अनेन यस्य वर्णस्य इत्संज्ञा अस्ति, तेन वर्णेन अनेकाल्त्वं न सिध्यति | अतः एतस्मात् डा इति अनेकाल् न स्यात् | परन्तु ततः अग्रे तस्मिन्नेव ग्रन्थे दत्तमस्ति यत् डादिविषये तु विनानुबन्धत्वस्यैवाभावेनानुपूर्वात्सिद्धम् | डादिविषये तु विनानुबन्धत्वस्यैव—तात्पर्यम् एवं यत् यावत् तिपः स्थाने डा नागच्छेत् तावत् तिपि विद्यमानप्रत्ययत्वं डा-आदेशे न भवति | प्रत्ययत्वं डा-आदेशे नास्ति चेत्, चुटू (१.३.७) इत्यस्य प्रसक्तिर्नास्त्येव | अतः इत्संज्ञा नास्ति, अनुबन्धत्वं च नास्ति | अतः 'परस्मैपदे तिप् → लुटः प्रथमस्य डारौरसः: (२.४.८५)' इति स्थले डा-आदेशस्य प्रत्ययत्वाभावात् अनुबन्धत्वं नास्ति, तस्माच्च नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम् (परिभाषा ६) इति परिभाषायाः प्रसक्तिर्नास्ति | अनेन अलोऽन्त्यस्य (१.१.५२) इत्यनेन तिपः इकारस्यैव स्थाने डा इति निवार्यते |

चुटू (१.३.७) = प्रत्ययस्य आदौ चवर्णीयः (च, छ, ज, झ, झृ), अथवा टवर्णीयः (ट, टृ, ड, डृ, ण) वर्णः भवति चेत्, तस्य वर्णस्य इत्-संज्ञा भवति | चुश्च टुश्च तयोः इतरेतरद्वन्द्वः; चुटू (द्विवचने, गुरु-शब्दः इव) | चुटू प्रथमान्तम्, एकपदमिदं सूत्रम् | वचनविपरिणामं क्रियते | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्—उपदेशे प्रत्ययस्य आदी चुटू इतौ |

ततः अग्रे च उच्यते यत् यदि इत्संज्ञायोग्यत्वेन अनुबन्धत्वं, तर्हि अनेकाल्त्वाभावे कथं वा सर्वदेशत्वं स्यात् | उत्तरत्वेन उक्तं यत् अभावेनानुपूर्वात्सिद्धम् | डा इत्यस्य आनुपूर्वी कृत्वा 'डा + आ'; आनुपूर्वी इत्युक्ते वर्णानां क्रमः | अत्र क्रमः अस्ति डकारः + आकारः | अयं च आकारः दीर्घः अतः अ + अ → आ इति भवितुम् अर्हति; आ + आ → आ इत्यपि भवितुमर्हति | इष्टमस्ति यत् अस्मिन् आदेशे अनेकालः स्युः; तस्य साधनार्थं डकारः गणयितुं न शक्यते चेत्, आकारे वस्तुतस्तु आकारद्वयं वर्तते (तथा कल्पितं, तथा सम्भवति च) इति परिभाषेन्दुशेखरकारः प्रतिपादयति | नाम आकारस्य प्रक्षेषः | (क्विजति च १.१.५ इति सूत्रेऽपि तादृशप्रक्षेषः कृतः गित् इत्यस्य अन्तर्भावार्थम्) अनेन च डकारं विनापि अनेकाल्त्वं तस्माच्च सर्वदेशत्वं सिद्धम् |

अनेकालित् सर्वस्य (१.१.५५) = आदेशः अनेकाल् शित् च चेत्, सर्वस्य स्थाने आदेशः भवति न तु अन्त्यस्य | अलोऽन्त्यस्य (१.१.५२) इत्यस्य अपवादः | न एकः अनेकः नञ्चतुरुषः; अनेकः अल् यस्य सः अनेकाल्, बहुव्रीहिः | श इत् यस्य सः शित्, बहुव्रीहिः | अनेकाल् च शित् च अनेकालित्, बहुव्रीहि-गर्भ-समाहारद्वन्द्वः | अल् इति प्रत्याहारे सर्वे वर्णाः अन्तर्भूताः; अनेकाल् इत्युक्तौ तादृशः आदेशः यस्मिन् एक एव वर्णः न अपि तु अनेके वर्णाः | अनेकाल् प्रथमान्तं, शित् प्रथमान्तं, सर्वस्य षष्ठ्यन्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | **स्थानेऽन्तरतमः** (१.१.५०) इत्यस्मात् स्थाने इत्यस्य अनुवृत्तिः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्—अनेकालित् सर्वस्य स्थाने |

परस्मैपदिसंज्ञकतिङ्ग्रप्रत्यय-सिद्धिः

तास् + ति → **लुटः प्रथमस्य डारौरसः:** (२.४.८५), ति-स्थाने डा-आदेशः → तास् + डा → चुटू (१.३.७) इत्यनेन डकारस्य इत्संज्ञा लोपश्च → तास् + आ → टेः (६.४.१४३) इत्यनेन तास्-प्रत्ययस्य डित्-प्रत्यये टि-भागलोपः स्यात् किन्तु धातोः भसंज्ञा न भवति → अत्र टिभागलोपो न भवति चेत्, डा-प्रत्ययस्य डित्वं निष्प्रयोजनम् इति कृत्वा डित्वसामर्थ्यात् टेः (६.४.१४३) इत्यनेन तास्-प्रत्ययस्य टि-भागलोपः → त् + आ → ता

टेः (६.४.१४३) = भसंज्ञकस्य अङ्गस्य टि-भागस्य डित्-प्रत्यये परे लोपः भवति |

यचि भम् (१.४.१८) = सर्वनामस्थानसंज्ञक-प्रत्ययान् अतिरिच्य सु-प्रत्ययात् आरभ्य कप्-प्रत्ययपर्यन्तम् ये प्रत्ययाः यकारादयः अजादयश्च, एषु कश्चन परे अस्ति चेत् पूर्वतन-शब्दस्वरूपस्य भ-संज्ञा भवति | य् च, अच् च यच् समाहारद्वन्द्वः, तस्मिन् यचि | यचि

सप्तम्यन्तं, भूम् प्रथमान्तम्, द्विपदमिदं सूत्रम् | स्वादिष्वसर्वनामस्थाने (१.४.१७) इत्यस्य पूर्णतया अनुवृत्तिः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्—
स्वादिष्व असर्वनामस्थाने यच्च भूम् |

तास् + तस् → लुटः प्रथमस्य डारौरसः: (२.४.८५) → तास् + रौ → रि च (७.४.५१) इत्यनेन तास्-प्रत्ययस्य सकारलोपः → तारौ

रि च (७.४.५१) = तास्-प्रत्ययस्य सकारास्य लोपो भवति रेफादौ प्रत्यये परे | रि सप्तम्यन्तं, च अव्ययदं, द्विपदमिदं सूत्रम् |
तासस्त्योर्लोपः (७.४.५०) इत्यस्मात् तासः, लोपः इत्यनयोः अनुवृत्तिः | अङ्गस्य (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्—
तासः अङ्गस्य रि लोपः |

तास् + झि → लुटः प्रथमस्य डारौरसः: (२.४.८५), झि-स्थाने रस्-आदेशः → तास् + रस् → रि च (७.४.५१) इत्यनेन तास्-
प्रत्ययस्य सकारलोपः → ता + रस् → तारस् → ससजुषो रुः: (८.२.६६), करवसानयोर्विसर्जनीयः (८.३.१५) → तारः

तास् + सि → तासस्त्योर्लोपः (७.४.५०) इत्यनेन सकारलोपः → तासि

तासस्त्योर्लोपः (७.४.५०) = तास्-प्रत्ययस्य च अस्-धातोः सकारलोपो भवति सकारे परे। तासस्त्योः षष्ठ्यन्तं, लोपः प्रथमान्तं,
द्विपदमिदं सूत्रम् | सः स्याद्वधातुके (७.४.४९) इत्यस्मात् सि इत्यस्य अनुवृत्तिः | अङ्गस्य (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-
सहितसूत्रम्— तास्-अस्त्योः अङ्गस्य लोपः सि |

अवशिष्टानां किमपि कार्यं नास्ति, केवलं प्रत्यययोः मेलनम् |

तास् + थः → तास्थः

तास् + थ → तास्थ

तास् + मि → तास्मि

तास् + वः → तास्वः

तास् + मः → तास्मः

आत्मनेपदिसंज्ञकतिङ्ग्रत्यय-सिद्धिः

तास् + त → लुटः प्रथमस्य डारौरसः: (२.४.८५), त-स्थाने डा-आदेशः → तास् + डा → चुटू (१.३.७) इत्यनेन डकारस्य इत्संज्ञा
लोपश्च → तास् + आ → टेः (६.४.१४३) इत्यनेन तास्-प्रत्ययस्य डित्-प्रत्यये टि-भागलोपः स्यात् किन्तु धातोः भसंज्ञा न भवति →
अत्र टिभागलोपो न भवति चेत्, डा-प्रत्ययस्य डित्तं निष्प्रयोजनम् इति कृत्वा डित्त्वसामर्थ्यात् टेः (६.४.१४३) इत्यनेन तास्-प्रत्ययस्य
टि-भागलोपः → त् + आ → ता

तास् + तस् → लुटः प्रथमस्य डारौरसः: (२.४.८५) → तास् + रौ → रि च (७.४.५१) इत्यनेन तास्-प्रत्ययस्य सकारलोपः → तारौ

तास् + झ → लुटः प्रथमस्य डारौरसः: (२.४.८५), झि-स्थाने रस्-आदेशः → तास् + रस् → रि च (७.४.५१) इत्यनेन तास्-
प्रत्ययस्य सकारलोपः → ता + रस् → तारस् → ससजुषो रुः: (८.२.६६), करवसानयोर्विसर्जनीयः (८.३.१५) → तारः

तास् + थास् → थासः से (३.४.८०) इत्यनेन टित्-लकारस्य थास्-स्थाने से-आदेशः → तास् + से → सरस्योर्लोपः (७.४.५०)
इत्यनेन तास्-प्रत्ययस्य सकारलोपः सकारे परे → तासे

थासः से (३.४.८०) = टित्-लकारस्य थास्-स्थाने से-आदेशो भवति | थासः षष्ठ्यन्तं, से लुप्तप्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | टित्
आत्मनेपदानां टेरे (३.४.७९) इत्यस्मात् टितः इत्यस्य अनुवृत्तिः | लस्य (३.४.७७) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्—
टितः लस्य थासः से |

तास् + आथाम् → टित आत्मनेपदानां टेरे (३.४.७९) इत्यनेन टित्-लकाराणां स्थाने विहितानाम् आत्मनेपदसंज्ञकानां प्रत्ययानां 'टि'-
भागस्य स्थाने एकार-आदेशः → तासाथे

टित आत्मनेपदानां टेरे (३.४.७९) = टित्-लकाराणां स्थाने विहितानाम् आत्मनेपदसंज्ञकानां प्रत्ययानां 'टि'-भागस्य स्थाने एकार-
आदेशो भवति | टितः षष्ठ्यन्तम्, आत्मनेपदानां षष्ठ्यन्तं, टे: षष्ठ्यन्तम्, ए लुप्तप्रथमान्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | लस्य (३.४.७७)
इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— टितः लस्य आत्मनेपदानां टे: ए |

तास् + ध्वम् → टित आत्मनेपदानां टेरे (३.४.७९) इत्यनेन टित्-लकाराणां स्थाने विहितानाम् आत्मनेपदसंज्ञकानां प्रत्ययानां 'टि'-
भागस्य स्थाने एकार-आदेशः → तास् + ध्वे → धि च (८.२.२५) इत्यनेन सकारलोपः → ताध्वे

धि च (८.२.२५) = सकारस्य लोपो भवति धकारादि-प्रत्यये परे | धि सप्तम्यन्तं, च अव्ययपदं, द्विपदमिदं सूत्रम् | रात्सस्य (८.२.२४)
इत्यस्मात् सस्य इत्यस्य अनुवृत्तिः | संयोगान्तस्य लोपः (८.२.२३) इत्यस्मात् लोपः इत्यस्य अनुवृत्तिः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— धि च
सस्य लोपः |

तास् + इ → टित आत्मनेपदानां टेरे (३.४.७९) इत्यनेन 'टि'-भागस्य एत्वम् → तास् + ए → ह एति (७.४.५२) इत्यनेन सकारस्थाने
हकारादेशः → ताहे

ह एति (७.४.५२) = तासस्त्योः सकारस्य हकारादशो भवति एति परे | हः प्रथमान्तम्, एति सप्तमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | अङ्गस्य
(६.४.१) इत्यस्य अधिकारः |

तास् + वहि → टित आत्मनेपदानां टेरे (३.४.७९) इत्यनेन 'टि'-भागस्य एत्वम् → तास्वहे

तास् + महि → टित आत्मनेपदानां टेरे (३.४.७९) इत्यनेन 'टि'-भागस्य एत्वम् → तास्महे

प्रश्नः भवति यत् स्यतासी लृ-लुटोः (३.१.३३) इति सूत्रे, 'तासि' इति प्रत्यये इकारः उच्चारणार्थः इति चेत्, हलन्त्यम् (१.३.३) इत्यनेन
तास् इत्यस्य सकार लोपो भविष्यति | अत्र काशिकाकारः प्रतिपादयति यत्—

आत्मनेपदे प्रथमपुरुषैकवचने मन्-धातुः + तास् + त → लुटः प्रथमस्य डारौर्सः (२.४.८५) → मन् + तास् + डा → टे:
(६.४.१४३) इत्यनेन तास्-प्रत्ययस्य डित्-प्रत्यये, उच्चसामर्थ्यात् टि-भागलोपः → मन् + त् + डा → मन्त् + आ → अनिदितां

हल उपधाया किडति (६.४.२४) इत्यनेन अनिदितां हलन्तानाम् अङ्गानाम् उपधाया: नकारस्य लोपो भवति किति डिति प्रत्यये परे → उपधायां स्थितस्य नकारस्य लोपः भविष्यति यः अनिष्टः (धैयं यत् अत्र मन्त् इत्यस्य धातुसंज्ञा नास्ति, परन्तु अनिदितां हल उपधाया किडति (६.४.२४) इति सूत्रे धातुसंज्ञा नापेक्षिता; केवलम् अनिदित् हलन्तम् अङ्गम्) | अस्य नकारलोपस्य निवारणार्थं काशिकायामस्ति —इदित्करणमनुनासिकलोपप्रतिषेधार्थम् | मन्ता | एतदर्थं तासि इदित् इत्युक्तम् |

अत्र च पक्षद्वयं वर्तते | एकस्मिन् पक्षे आभीयशास्त्रं नित्यं स्वीक्रियते, अपरस्मिन् च आभीयशास्त्रम् अनित्यं स्वीक्रियते | टे: (६.४.१४३), अनिदितां हल उपधाया किडति (६.४.२४) —द्रयमपि आभीयशास्त्रम् | जयादित्यः आभीयशास्त्रम् अनित्यमिति न मन्यते, अतः टे: (६.४.१४३) इत्यनेन यः टि-भागः लोपः सः असिद्धः न भवति इति कारणतः नकारस्य लोपः जायमानः इत्यस्मात् तस्य निवारणार्थं तासि इदित् इति मत्वा एव निवारणं सिध्यति | वामनः तु आभीयशास्त्रम् अनित्यमिति मन्यते | अतः टे: (६.४.१४३) इत्यनेन यः टि-भागः लोपः सः असिद्धः इति कारणतः तासि इत्यस्य इकारः उच्चारणार्थः इति प्रतिपादयति |

अनिदितां हल उपधाया किडति (६.४.२४) = अनिदितां हलन्तानाम् अङ्गानाम् उपधाया: नकारस्य लोपो भवति किति डिति प्रत्यये परे | इत् इत् अस्ति येषाम् ते इदितः, न इदितः, अनिदितः, बहुव्रीहिगर्भः नज्जतपुरुषसमासः, तेषाम् अनिदिताम् | कृ च ङ् च तयोः इतरेतरद्वन्द्वः कडौ | कडौ इतौ यस्य सः किडत्, द्वन्द्वगर्भः बहुव्रीहिसमासः, तस्मिन् किडति | अनिदितां षष्ठ्यन्तं, हलः षष्ठ्यन्तम्, उपधाया षष्ठ्यन्तं, किडति सप्तम्यन्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | शान्तलोपः (६.४.२३) इत्यस्मात् न, लोपः इत्यनयोः अनुवृत्तिः | अङ्गस्य (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहित-सूत्रम्— अनिदितां हलः अङ्गस्य उपधाया न लोपः किडति |

अन्यः प्रश्नः उदेति यत् प्रथमपुरुषैकवचने

तास् + त → लुटः प्रथमस्य डारौरसः (२.४.८५), त-स्थाने डा-आदेशः → तास् + डा

अस्मिन् प्रसङ्गे किमर्थं न टित आत्मनेपदानां टेरे (३.४.७९) इत्यनेन टित्-लकाराणां स्थाने विहितानाम् आत्मनेपदसंज्ञकानां प्रत्ययानां 'टि'-भागस्य स्थाने एकार-आदेशो न स्यात्? डा → डे | उत्तरमस्ति यत् अष्टाध्याय्यां बहुत्र सामान्यं भवति, तदा एव विशेषः | यथा लिङः सीयुट् (३.४.१०२) इत्यनेन लिङ्-लकारस्य प्रत्ययानां सीयुट्-आगमो भवति, इति सामान्यम् | अनेन परस्मैपदे अपि आत्मनेपदे अपि सीयुट्-आगम-विधानम् | तदा यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो डिच्च (३.४.१०३) इत्यनेन लिङ्-लकारस्य परस्मैपदि-प्रत्ययानां यासुट्-आगमो भवति | इति विशेषः | अत्र लिङः सीयुट् (३.४.१०२) इति केवलं लिङ्लकारे भवति | तदा पुनः इतोऽपि विशिष्य यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो डिच्च (३.४.१०३) इति केवलं लिङ्लकारे, तत्र पुनः इतोऽपि विशिष्य केवलं परस्मैपदे | परन्तु— अत्र लुटः प्रथमस्य डारौरसः (२.४.८५) इति विशिष्टसूत्रं, केवलं लुट्-लकारे, तत्र पुनः केवलं प्रथमपुरुषे | अधुना टित आत्मनेपदानां टेरे (३.४.७९) इति आगच्छति, सामान्यसूत्रम् | तथा न भवति; अष्टाध्याय्यां प्रथमं सामान्यं, तदा विशेषः | अन्यच्च टिदादेशानां टे: एत्वं न भवति इति नियमः | सर्वत्र— लटि, लिटि, लुटि, लृटि, लेटि इत्येषां स्थाने ये आदेशः भवन्ति, तेषां पुनः तेरेत्वं न भवति |

परस्मैपदे सिद्धतिङ्ग्रत्ययाः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०पु०	ता	तारौ	तारः
म० पु०	तासि	तास्थः	तास्थ
उ० पु०	तास्मि	तास्वः	तास्मः

आत्मनेपदे सिद्धतिङ्ग्रत्ययाः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०पु०	ता	तारौ	तारः

म० पु०	तासे	तासाथे	ताध्वे
उ० पु०	ताहे	तास्वहे	तास्महे

धातुः सेट् अस्ति चेत्

परस्मैपदे सिद्धतिङ्ग्रत्यया:

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०पु०	इता	इतारौ	इतारः
म० पु०	इतासि	इतास्थः	इतास्थ
उ० पु०	इतास्मि	इतास्वः	इतास्मः

आत्मनेपदे सिद्धतिङ्ग्रत्यया:

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०पु०	इता	इतारौ	इतारः
म० पु०	इतासे	इतासाथे	इताध्वे
उ० पु०	इताहे	इतास्वहे	इतास्महे

उदाहरणार्थं दा-धातुः

परस्मैपदे

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०पु०	दाता	दातारौ	दातारः
म० पु०	दातासि	दातास्थः	दातास्थ
उ० पु०	दातास्मि	दातास्वः	दातास्मः

आत्मनेपदे

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०पु०	दाता	दातारौ	दातारः
म० पु०	दातासे	दातासाथे	दाताध्वे
उ० पु०	दाताहे	दातास्वहे	दातास्महे

अग्रे गत्वा अस्मिन् पाठे प्रत्येकं धातोः कृते केवलं प्रथमपुरुषैकेवचनान्तरूपं निर्मीयते यतोहि तदज्ञायते चेत् अवशिष्टरूपाणि अपि ज्ञायन्ते ।

२) धात्वादेशः

अस्त्वेर्भुः (२.४.५२) | भविता |

अस्त्वेर्भुः (२.४.५२) = आर्धधातुकविवक्षायाम् अस्-धातोः स्थाने भू-आदेशो भवति | अनेकालिशत् सर्वस्य (१.१.५५) इत्यनेन आदेशः सर्वस्य स्थाने न तु अन्त्यस्य | अस्ते: षष्ठ्यन्तं, भूः प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | आर्धधातुके (२.४.३५) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— अस्ते: भूः आर्धधातुके |

ब्रुवो वचिः (२.४.५३) | वक्ता |

ब्रुवो वचिः (२.४.५३) = ब्रुवो वचिरादेशो भवति आर्धधातुकविषये | इकार उच्चारणार्थः | ब्रुवः षष्ठ्येकवचनं, वचिः प्रथमैकवचनं, द्विपदमिदं सूत्रम् | आर्धधातुके (२.४.३५) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— ब्रुवः वचिः आर्धधातुके |

चक्षिङ्गः ख्याज् (२.४.५४) | ख्याता | क्षाता |

चक्षिङ्ग-धातुः—

चक्षिङ्गः ख्याज् (२.४.५४) | ख्याता | क्षाता |

चक्षिङ्ग-धातोः: आर्धधातुकप्रत्यये परे ख्याज्-आदेशः | किन्तु अत्र भाष्यकारो वदति यत् कशादिस्यमादेशः, इत्युक्तौ आदेशः 'ख्या' न अपि तु 'ख्शा', तदा चत्वादिशेन 'क्षा' भवति | अपि चा पूर्वत्रासिद्धम् (८.२.१) इति अधिकारे एकं वार्तिकम् अस्ति ख्शाजः शस्य यो वा वक्तवयः | अनेन ख्शाज् इति आदेशस्य शकारस्य विकल्पेन यकारादेशो भवति | फलितार्थः अयं यत् आर्धधातुकप्रत्यये परे चक्षिङ्ग-धातोः स्थाने ख्याज्, ख्शाज् इति द्वौ आदेशौ सिद्धौ | एकवारं ख्याज्, अपरस्मिन् पक्षे ख्शाज्।

चक्षिङ्गः ख्याज् (२.४.५४) = चक्षिङ्गः ख्याजादेशो भवति आर्धधातुके | चक्षिङ्गः षष्ठ्यन्तं, ख्याज् प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | आर्धधातुके (२.४.३५) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— चक्षिङ्गः ख्याज् आर्धधातुके |

अजेव्यघञपोः (२.४.५६) | अज् → वेता |

अजेव्यघञपोः (२.४.५६) = अजेधातोः वी इत्ययमादेशः स्यादार्धधातुकविषये घञ् च अप् च वर्जयित्वा | अजे: षष्ठ्यन्तं, वी प्रथमान्तम्, अघञपोः सप्तम्यन्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | आर्धधातुके (२.४.३५) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— अजे: वी आर्धधातुके अघञपोः |

आदेच उपदेशेऽशिति (६.१.४५) | ध्यै → ध्याता

आदेच उपदेशेऽशिति (६.१.४५) = उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्मं न तु शिति | येन विधिस्तदन्तस्य (१.१.७२) इत्यनेन तदन्तविधिः; अलोन्त्यस्य (१.१.५२) इत्यनेन अन्त्यस्य अलः स्थाने | एच् इत्यनेन 'ए, ऐ, ओ, औ' | श इत् यस्य स शित्, न शित् अशित्, तस्मिन् (विषये) अशिति, नज्ञत्पुरुषः; | आत् प्रथमान्तम्, एचः षष्ठ्यन्तम्, उपदेशे सप्तम्यन्तम्, अशिति सप्तम्यन्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | लिटि धातोरनभ्यासस्य (६.१.८) इत्यस्मात् धातोः इत्यस्य अनुवृत्तिः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— एचः धातोः आत् उपदेशे अशिति |

यथा— ग्लै → ग्ला, म्लै → म्ला, ध्यै → ध्या, शो → शा, सो → सा, वे → वा, छो → छा |

भ्रस्जो रोपधयोः रमन्यतरस्याम् (६.४.४७) | भ्रस्ज् → भर्षा, भ्रष्टा |

भ्रस्जो रोपधयोः रमन्यतरस्याम् (६.४.४७) = भ्रस्ज्-धातोः रेफस्य उपधावर्णस्य च स्थाने विकल्पेन रम्-आगमो भवति आर्धधातुक-प्रत्यये परे | 'रम्' इति आगमे अकारः उच्चारणार्थः; मकारः इत्संज्ञकश्च | कौमुदीकारः प्रतिपादयति यदत्र 'स्थाने' इत्यपि अस्ति, 'आगमः' इत्यपि अस्ति; एकस्मिन्नेव सूत्रे उभे कार्ये | नाम 'रेफस्य उपधावर्णस्य च स्थाने' भवति—स्थानषष्ठीनिर्देशद्वापधयोर्निवृत्तिः; अपि च रम् इति आगमः अस्ति मित्त्वादन्त्यादचः परः | रम् इत्यस्मिन् अकारः उच्चारणार्थः | रश्व उपधा च तयोरितरद्वन्द्वो रोपधे, तयोः रोपधयोः | भ्रस्जः षष्ठ्यन्तं, रोपधयोः षष्ठ्यन्तं, रमश्व प्रथमान्तम्, अन्यतरस्यां सप्त्यम्यन्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | **आर्धधातुके** (६.४.४६) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति—सहितसूत्रं—**भ्रस्जो रोपधयोः रम् अन्यतरस्याम् आर्धधातुके**

भ्रस्ज् + ता → **भ्रस्जो रोपधयोः रमन्यतरस्याम्** (६.४.४७) इत्यनेन भ्रस्ज्-धातोः रेफस्य उपधावर्णस्य च स्थाने, रम्-आगमः च → रेफसकारयोः निवृत्तिः → भज् → रेफः इति आगमः → भर्ज् → भर्ज् + ता → व्रश्वभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः (८.२.३६) इत्यनेन व्रश्वभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः झलि → भर्ष् + ता → षुना षुः (८.४.४१) → भर्षा

तदभावे—

भ्रस्ज् + ता → स्कोः संयोगाद्योरन्ते च (८.२.२९) इत्यनेन संयोगाद्योः स्कोः लोपः झलि → भर्ज् + ता → व्रश्वभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः (८.२.३६) इत्यनेन व्रश्वभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः झलि → भर्ष् + ता → षुना षुः (८.४.४१) → भर्षा

मीनाति-मिनोति-दीडां त्यपि च (६.१.५०) | मीञ् → मा → प्रमाता | मिञ् → मा → माता | दीङ् → दा → उपदाता |

मीनाति-मिनोति-दीडां त्यपि च (६.१.५०) = क्र्यादौ मीञ् हिसायां, स्वादौ डुमिञ् प्रक्षेपणे, दिवादौ दीङ् क्षये इत्येतेषां धातूनाम् अन्त्यस्य अलः स्थाने आकारादेशो भवति त्यपि विषये, एच्-निमित्त-शिद्विन्न-प्रत्ययस्य च विषये | नाम मी, मि, दी इत्येषां यदा गुणो वा वृद्धिर्व जायमानः यस्मात् एकारो वा ऐकारो वा जायमानः, ततः पूर्वमेव तत्स्थाने आकारादेशो भवति | **अलोन्त्यस्य** (१.१.५२) इत्यनेन अन्त्यस्य अलः स्थाने | केषाच्चित् मतेन अशिति इति अनुवृत्तिः न भवेत् यतोहि कोऽपि शित् प्रत्ययः नास्ति यस्य द्वारा एतेषां धातूनाम् अन्तिम-अलः वर्णस्य स्थाने एच्-आदेशः स्यात् | केषाच्चित् च मतेन उपदेशे इत्यस्य अनुवृत्तिः न भवेत् | मीनातिश्व मिनोतिश्व दीड़ च तेषामितरेतरद्वन्द्वो मीनातिमिनोतिदीडाम् | मीनातिमिनोतिदीडां षष्ठ्यन्तं, त्यपि सप्त्यम्यन्तं, चाव्ययपदं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | आदेच उपदेशेऽशिति (६.१.४५) इत्यस्य सम्पूर्णतया अनुवृत्तिः | अनुवृत्ति—सहितसूत्रं—**मीनातिमिनोतिदीडाम् आत्** त्यपि च एच (एज्जिमित्ते प्रत्यये) उपदेशे अशिति |

विभाषा लीयतेः (६.१.५१) = लीङ् क्षेषणे (दिवादौ), ली क्षेषणे (क्र्यादौ) विकल्पेन आत्वादेशो भवति एचः विषये | ली → ले → ला → विलाता | आत्वाभावे विलेता |

ऊदुपधाया गोहः (६.४.८९) = गुहू (संवरणे) इति गुह-धातोः उपधा-गुणादेशं प्रबाध्य ऊत्-आदेशो भवति अजादि-प्रत्यये परे | गुह उपधाया ऊत्स्यात् गुणहेतौ अजादौ प्रत्यये | ऊत् प्रथमान्तम्, उपधायाः षष्ठ्यन्तं, गोहः षष्ठ्यन्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | **अचि शुधातुश्चुवां**

च्योरियुद्धवडौ (६.४.७७) इत्यस्मात् अचि इत्यस्य अनुवृत्तिः | अङ्गस्य (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— गोहः अङ्गस्य उपधायाः ऊत् अचि |

धेयं यत् अत्र आर्धधातुकत्वस्य निमित्तिकत्वं नास्ति एव; केवलम् गुणनिमित्तक-अजादि प्रत्यये परे | अतः लटि अपि भवति— गुह् + शप् + ति → गुह् + अ + ति → उपधागुणस्य प्रसङ्गत्वात् ऊत्-आदेशः → गूह् + अ + ति → गूहति |

आर्धधातुकप्रसङ्गे गुह्-धातुः वेदः इडागमपक्षे ता-प्रत्ययः अजादि: | अतः गुह् → गूहिता | अजादिप्रत्ययाभावे न ऊत्वम् → गोढा |

अतो लोपः (६.४.४८) | चिकीर्ष → चिकीर्षिता |

अतो लोपः (६.४.४८) = अदन्ताङ्गस्य हस्व-अकारलोपो भवति आर्धधातुके प्रत्यये परे | येन विधिस्तदन्तस्य (१.१.७२) इत्यनेन अतः अङ्गस्य नाम न केवलम् हस्व-अकारः इत्यङ्गस्य, अपि तु हस्व-अकारान्तस्य अङ्गस्य | अलोऽन्तस्य (१.१.५२) इत्यनेन अन्तिमवर्णस्य एव लोपः (न तु अङ्गस्य) | उपदेशे अनुवर्तते अतः प्रसक्तिः केवलम् उपदेशावस्थायाम्* | अतः षष्ठ्यन्तं, लोपः प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | अनुदात्तोपदेश-वनति-तनोत्यादीना-मनुनासिकलोपो झालि किञ्चिति (६.४.३७) इत्यस्मात् उपदेशे इत्यस्य अनुवृत्तिः | अङ्गस्य (६.४.१), आर्धधातुके (६.४.४६) इत्यनयोः अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— अतः अङ्गस्य लोपः आर्धधातुके उपदेशे |

यस्य हलः (६.४.४९) = हलुत्तरयशब्दलोपो भवति आर्धधातुकप्रत्यये परे | बेभिद्य → बेभिदिता |

क्यस्य विभाषा (६.४.५०) = हलः परयोः क्यच्-क्यडोः प्रत्यययोः लोपो वा स्यादार्धधातुके | समिध्य → समिधिता, समिधिता |

कृपेश्व अवकल्कने (विचारं करोति, चिन्तनं करोति) | कृपेश्व अवकल्कने |

कृपो रो लः (८.२.१८) | कृप् → पुगन्तलघूपृथस्य च (७.३.८६) → कर्प् → कल्प् → कल्पिता आत्मनेपदे / परस्मैपदे तासि च कृपः (७.२.६०) इत्यनेन इडागमनिषेधः अतः कलसा |

कृपो रो लः (८.२.१८) = कृप्-धातोः रेफस्य लकारादेशो भवति | र इति श्रुतिसामान्यं बोध्यम् | तेन यः केवलो रेफः, यश्च ऋकारस्थः तयोः द्वयोः अपि ग्रहणम् | लः इत्यपि श्रुतिसामान्यमेव | अतः आहत्य कृप्-धातोः यदा (गुणादेशं कृत्वा) रेफो भवति, तस्य रेफस्य स्थाने लकारादेशः; पुनः कृप्-धातोः ऋकारस्य यः रेफ-सदृश-अंशः, तस्य स्थाने लसदृश-अंशादेशो भवति— नाम ऋ-स्थाने लृं | सूत्रे कृपो → कृप + उः इति विच्छेदः; | कृप लुप्तषष्ठीकं पदम्, उः षष्ठ्यन्तं, रः प्रथमान्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | कृपः इत्यस्य द्विवारम् आवृत्तिः | सूत्रं स्वयं सम्पूर्णम्— कृपः उः कृपः रः लः |

कृपो रो लः (८.२.१८) इति सूत्रेण, आहत्य कृप्-धातोः रेफस्य लकारादेशः; कृप्-धातोः ऋकारस्य अंशः यः रेफसदृशः, तस्य स्थाने लकारसदृशादेशो भवति | यत्र कृप्-धातोः उपधायाः गुणः भवति कर्प्, तत्र रेफस्य स्थाने लकारादेशः अतः कल्प इति फलं; यत्र उपधागुणो न भवति, तत्र कृप् इत्यस्य ऋकारस्य स्थाने लृकारादेशः अतः कृप् इति फलम् | दृष्टान्तत्वेन अपरेषु स्थलेषु कथं अनेन सूत्रेण रूपं सिध्यति इत्यत्र प्रदर्शयते—

लटि कल्पयति/ते | कृप् + णिच् → पुगन्तलघूपृथस्य च (७.३.८६) इत्यनेन उपधायां लघु-इकः गुणः → कर्प् + इ → कृपो रो लः (८.२.१८) इत्यनेन रेफस्य स्थाने लकारादेशः → कल्प् + इ → कल्पि इति धातुः → कल्पि + शप् → कल्पय इति अङ्गम् → कल्पय + ति → कल्पयति/ते

३) इडागमः

इडागमाठः पूर्वम् अधीतः | तत्र च सामान्यं ज्ञातम् | नाम, धातुः अपि सेद्, प्रत्ययः अपि इडानुकूलः इति चेत्, इडागमो भवति | तत्र च प्रत्ययप्रसङ्गे प्रमुखसूत्रत्रयम्—आर्धातुकस्येऽवलादेः (७.२.३५), नेऽवशि कृति (७.२.८), तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च (७.२.९) | तिङ्न्तप्रसङ्गे च तेषु एकमेव—आर्धातुकस्येऽवलादेः (७.२.३५) |

अग्रे प्रत्यकं प्रत्ययविशेषे केचन विशिष्टनियमाः सन्ति ये केवलं तत्प्रत्यये सम्बद्धः | तासः प्रसङ्गे तादृशसूत्रद्वयं वर्तते—

तासि च कूपः (७.२.६०) = कृप-धातोः परस्य परस्मैपदसंज्ञक-तास् च परस्मैपदसंज्ञक-सकारादि-आर्धातुकप्रत्ययः च अनयोः इडागमो न भवति | नाम, केवलम् आत्मनेपदसंज्ञक-तासः च आत्मनेपदसंज्ञक-सकारादि-आर्धातुकप्रत्ययस्य इडागमो भवति | कृप-धातुः उपदेशे आत्मनेपदी, किन्तु लुटि च कूपः (१.३.९३) इत्यनेन स्य, सन्, तास् इत्येषु त्रिषु प्रत्ययेषु परेषु अयं कृप-धातुः विकल्पेन परस्मैपदी अपि भवति | सिद्धान्तकामुद्यां लुटि स्यसनोश्च कूपेः परस्मैपदं वा स्यात् | अतः लुटि परस्मैपदे इडागमाभावे 'कलसा' | आत्मनेपदे इडागमे सति 'कल्पिता' | तासि सप्तम्यन्तं, चाव्ययं, कूपः पञ्चम्यन्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | आर्धातुकस्येऽवलादेः (७.२.३५) इत्यस्य सम्पूर्णसूत्रस्य अनुवृत्तिः | गमेरिट् परस्मैपदेषु (७.२.५८) इत्यस्मात् परस्मैपदेषु इत्यस्य अनुवृत्तिः | न वृद्ध्यश्चतुर्थ्यः (७.२.५९) इत्यस्मात् न इत्यस्य अनुवृत्तिः | 'च' इत्यनेन सेऽसिचि कृतचृतच्छृदत्तवृत्तृतः (७.२.५७) इत्यस्मात् से इत्यस्य सप्तम्यन्तस्य अनुकर्षणम् | अनुवृत्ति-सहितसूत्रं—कूपः परस्मैपदेषु आर्धातुकस्येऽवलादेः न तासि से च |

अत्र प्रश्नः उदेति अस्मिन् तासि च कूपः (७.२.६०) इति सूत्रे तासि इति पदस्य का आवश्यकता ? अपि च अनुवृत्तिसहितसूत्रे से इत्यस्य का आवश्यकता ? लुटि च कूपः (१.३.९३) इत्यनेन स्य, सन्, तास् इत्येषु त्रिषु प्रत्ययेषु परेषु अयं कृप-धातुः विकल्पेन परस्मैपदी अपि भवति, इत्युक्तम्; अन्यत्र कृप-धातुः आर्धातुकः | अतः पुनः 'तासि से' इति वदास्य का आवश्यकता ? उत्तरमेवं यत् तासि च कूपः (७.२.६०) इति सूत्रं सप्तमाध्याये; तस्य च अर्थपूर्तिः न भवितुम् अर्हति लुटि च कूपः (१.३.९३) इति प्रथमाध्यस्थसूत्रेण | अष्टाध्याय्यम् अर्थपूर्तिः भवति अनुवृत्त्या चा अधिकारसूत्रेण च | अत्र तादृशः अवसरः नास्ति अतः साक्षात् वदनस्यावश्यकता |

तीषसहलुभरुषरिषः (७.२.४८) = दिवादिगणे इष्-धातुः च, सह्, लुभ्, रुष्, रिष् इत्येभ्यः पञ्चभ्यः धातुभ्यः तकारादि-आर्धातुकप्रत्ययाः विकल्पेन इडागमानुकूलाः | ति सप्तम्यन्तम्, इषसहलुभरुषरिषः पञ्चम्यन्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् |

तास्-प्रत्ययः तकारादि-आर्धातुकप्रत्ययः अतः तस्य वा इडागमो भवति एभ्यः पञ्चभ्यः धातुभ्यः—

इष् → एष्टा / एषिता
सह् → सोढा / सहिता
लुभ् → लोब्धा / लोभिता
रुष् → रोष्टा / रोषिता
रिष् → रेष्टा / रेषिता

४) अतिदेशः

अतिदेशसूत्रद्वारा प्रत्ययस्य स्वभावः यथा, तस्मात् भिन्नो भवति | अनेन नूतनलक्षणम् अध्यारप्यते | अष्टाध्याय्यां प्रथमाध्यायस्य द्विदीयपादस्य आरम्भे प्रायः सर्वाणि अतिदेशसूत्राणि स्थितानि (विरलतया अन्यत्रापि प्राप्यते) | एभिः सूत्रैः त्रयाणां गुणानाम् अध्याहारः—
डित्तं, कित्तम्, अकित्तचन्नं | १.२.१ इत्यस्मात् आरभ्य १.२.२६ इति यावत् अतिदेशप्रकरणम् | तस्मिन्न प्रथमचत्वारि सूत्राणि सामान्यानि; १.२.५ इत्यस्मात् आरभ्य विशिष्टसूत्राणि; इमानि च सर्वाणि आर्धातुकप्रक्रियायामेव |

सार्वधातुकप्रक्रियायाम् एकमेव अतिदेशसूत्रम्— सार्वधातुकमपित् (१.२.४) | इदश्च सामान्यम् अतिदेशसूत्रम् | अवशिष्टत्रीणि सामान्यानि अतिदेशसूत्रणि आर्धधातुकप्रक्रियायां भवन्ति | एतावता अतिदेशसूत्रचिन्तनम् अधिकं नापेक्षितम् आसीत् यतोहि सार्वधातुकप्रक्रियायां केवलं सार्वधातुकमपित् (१.२.४) | तदा आर्धधातुकप्रक्रियायां यत्र इडागमो न भवति—प्रेरणार्थं पिच्, कर्मणि भावे यक्, परस्मैपदे आशीर्लिङ्, यडन्ताः, यङ्गलुग्नन्ताः च इत्येते सर्वे अनिडादयः—एषु स्थलेषु अतिदेशसूत्रणि न प्रसक्तानि |

इतः आरभ्यः अतिदेशचिन्तनम् अपेक्षितम् |

यथोक्तम् आर्धधातुकप्रक्रियायां त्रीणि सामान्यानि अतिदेशसूत्राणि | तानि च—

गाङ्गुटादिभ्योऽज्ञिन्ति॒ (१.२.१)

विज इद् (१.२.२)

विभाषोर्णोः (१.२.३)

इतः अग्रे सर्वत्र एतेषां प्रसङ्गे चिन्तनीयं भवति | लुटि एषां त्रयाणामपि कार्यं भवति | ततः अग्रे अस्मिन् लकारे विशिष्टातिदेशसूत्रणि नापेक्षितानि | (अत्र सामान्यसूत्राणि इत्युक्तं प्रात्ययम् अवलम्ब्य | यत्र यत्र आर्धधातुकप्रक्रिया प्रवर्तते, तत्र सर्वत्र एषां त्रयाणां प्रसक्तिर्भवति | अतः अत्र 'सामान्यसूत्रम् इत्युक्तौ प्रतययम् अवलम्ब्य न तु धातुमवलम्ब्य |)

गाङ्गुटादिभ्योऽज्ञिन्ति॒ (१.२.१) = इड—धातोः स्थाने यः गाड—धातुः तस्मात् च कुटादिगणीयेभ्यः धातुभ्यः जित्—पित्—भिन्न—प्रत्ययः डिद्वत् भवति | कुटादिगणे ३५ धातवः सन्ति; सर्वे धातवः तुदादिगणे सन्ति | कुट आदिर्येषां ते कुटादयः, बहुवीहिः | गाड च कुटादयश्च ते गाङ्गुटादयः, तेभ्यः कुटादिभ्यः | ज् च ण च तयोरितरेतरद्वन्द्वः ऊं, ऊं इतौ यस्य स ज्ञित् बहुवीहिः, न ज्ञित् अज्ञित्, द्वन्द्वगर्भे बहुवीहिः | सूत्रं स्वयं सम्पूर्णम्—**गाङ्गुटादिभ्यः अज्ञित् जित्** |

लुटि सिद्धतिइप्रत्ययाः सर्वे जित्—पित्—भिन्नाः इत्यतः गाङ्गुटादिभ्यः धातुभ्यः एते सर्वे डिद्वत् भवन्ति | ततः सर्वत्र **क्विडति च** (१.१.५) इति सूत्रेण गुणनिषेधः भवति | एतदेव च गाङ्गुटादिभ्योऽज्ञिन्ति॒ (१.२.१) इत्यस्य प्रयोजनं— गुणनिषेधः | अत्र प्रश्नः उदेति किमर्थम् उच्यते यत् **गाङ्गुटादिभ्योऽज्ञिन्ति॒** (१.२.१) केवलम् आर्धधातुकप्रक्रियायाम् ? किमर्थं न सार्वधातुकप्रक्रियायाम् अस्य कार्यं स्यात् ? अस्य उत्तरमिदं यत् सर्वे कुटादिगणः तुदादिगणे कक्षन् अन्तर्गणः एव | नाम, सर्वे कुटदिगणीयाः धातवः तुदादिगणे एव | तुदादिगणे विकरणप्रत्ययः शः तस्य च 'श'—प्रत्ययस्य अपित्त्वात् सर्वत्र तुदादिगणे धातौ गुणनिषेधः | **गाङ्गुटादिभ्योऽज्ञिन्ति॒** (१.२.१) इति सूत्रस्य कार्यं तु गुणनिषेधः एव—यः सार्वधातुकप्रक्रियायां तुदादिगणे **सार्वधातुकमपित्** (१.२.४) इत्यनेन साधितः—अतः सार्वधातुकप्रक्रियायां तुदादिगणे गाङ्गुटादिभ्योऽज्ञिन्ति॒ (१.२.१) इति सूत्रं निष्प्रयोजनम् | अपि च यथा अग्रे उच्यते, गाड—धातुः सार्वधातुकप्रक्रियायां न भवति यतोहि अयं गाड इड—धातोः स्थाने एव भवति | स च धात्वादेशः लिटि, लुडि, लृडि हि | नाम, कवलम् आर्धधातुकप्रक्रियायाम् |

क्विडति च (१.१.५) = यः प्रत्ययः गित्, कित् अथवा डित् अस्ति, अपि च तस्मात् प्रत्ययात् पूर्वं तस्य एव प्रत्ययस्य कारणतः इकः स्थाने गुणः वा वृद्धिः वा भवति स्म, सः (गुणः वृद्धिः) न भवति | ग् च क् च इ च तेषाम् इतरेतरद्वन्द्वः क्वङ्कः; क्वङ्कः इतः यस्य सः क्विडत्, तस्मिन् परे क्विडति | द्वन्द्वगर्भबहुवीहिसमासः | अत्र ग्—स्थाने ककारः खरि च इत्यनेन चर्त्वसन्धिः | क्विडति सप्तम्यन्तं, च अव्ययपदं, द्विपदमिदं सूत्रम् | इको गुणवृद्धी (१.१.३) इत्यस्य पूर्णतया अनुवृत्तिः; न धातुलोप आर्धधातुके (१.१.४) इत्यस्मात् न इत्यस्य अनुवृत्तिः | अनुवृत्ति—सहितं सूत्रम्—**क्विडति च इकः गुणवृद्धी न** |

व्यचे: कुटादित्वमनसीति वक्तव्यम् इति वार्तिकेन व्यच—धातोः कुटादित्वं कृत—प्रत्ययेषु परेषु एव इति कृत्वा लुटि नास्ति |

प्रेरणार्थे णिचू, कर्मणि भावे यक्, परस्मैपदे आशीर्लिङ्, यडन्ता: यहलुगन्ता: च इत्येतेषु अनिडादिषु गाङ्कुटादिभ्योऽज्ञिन्जित् (१.२.१) इत्यस्य कार्यं किमर्थं न जातम्? णिचू णित् इत्यतः सूत्रस्य प्रसक्तिनास्ति; अपरेषु स्थलेषु कित्त्वात् डित्त्वात् च गुणनिषेधत्वात् गाङ्कुटादिभ्योऽज्ञिन्जित् (१.२.१) इत्यस्य किमपि फलं नास्ति— यक् कित्, परस्मैपदे आशीर्लिङ् किदाशिषि (३.४.१०४) इत्यनेन आशीषि लिङ्: यासुद् कित्, यह च डित्।

कुटादयः धातवः तेषां लुट्-लकाररूपाणि च अत्र प्रदर्शन्ते—

पञ्च अजन्तधातवः:

धातुः	लुटि प्रथमैकवचने
गु पुरीषोत्सर्गे	गुता
कुङ् शब्दे	कुता
ध्रु गतिस्थैर्ययोः	ध्रुता
णू स्तवने	नुविता
धू विधूनने	धुविता

सर्वत्र विकल्पिति च (१.१.५) इति सूत्रेण गुणनिषेधः; णू धू च सेटो इत्यतः अचि श्रुधातुभ्रुवां खोरियङ्कुवडौ (६.४.७७) इत्यनेन अजादि प्रत्यये परे उवङ्-आदेशः।

अचि श्रुधातुभ्रुवां खोरियङ्कुवडौ (६.४.७७) = श्रुप्रत्ययान्ताङ्गस्य (स्वादिगणस्य अङ्गस्य यथा शक्नु इत्यस्य), इकारान्त-उकारान्तधातुरूपि-अङ्गस्य, भ्रू-प्रातिपदिकस्य च— एषाम् इकारस्य उकारस्य स्थाने क्रमेण इयङ् उवङ् च आदेशो भवति अजादि-प्रत्यये परे | श्रु-प्रसङ्गे प्रत्ययग्रहणे तदन्ता ग्राह्याः (परिभाषा #२३) इति परिभाषया तदन्ताविधिः; अनेन यस्य अङ्गस्य अन्ते श्रु-प्रत्ययः स्यात्, तस्मात् इत्यर्थः | य्वोः इति विशेषणं 'धातु' शब्दस्य एव यतोहि श्रुप्रत्ययान्ताङ्गं, भ्रू-प्रातिपदिकं च उकारान्तः एव अतः तत्र इयङ् इत्यस्य प्रसक्तिः नास्ति | तर्हि 'धातु' इत्येव अवशेष्यते यस्य कृते य्वोः इति विशेषणं योग्यम् | येन विधिस्तदन्तस्य (१.१.७२) इत्यनेन यस्य धातोः अन्ते इकार-उकारः स्यात् इति अर्थः | श्रुश्च धातुश्च भ्रुश्च तेषाम् इतरेतरद्वन्द्वः श्रुधातुभ्रुवः, तेषां श्रुधातुभ्रुवाम् | इश्च उश्च तयोः इतरेतरद्वन्द्वः यू तयोः य्वोः | इयङ् च उवङ् च तयोः इतरेतरद्वन्द्वः, इयङ्कुवडौ | अचि सप्तम्यन्तं, श्रुधातुभ्रुवां षष्ठ्यन्तं, य्वोः षष्ठ्यन्तम्, इयङ्कुवडौ प्रथमान्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | अङ्गस्य (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रं— य्वोः श्रुधातुभ्रुवाम् अङ्गानाम् इयङ्कुवडौ अचि |

कुटादिगणे हलन्तधातवः:

धातुः	लुटि प्रथमैकवचने	धातुः	लुटि प्रथमैकवचने
डिप क्षेपे	डिपिता	कुच सङ्कोचने	कुचिता
गुज शब्दे	गुजिता	कुटा कौटिल्ये	कुटिता
पुट संश्लेषणे	पुटिता	स्फुट विकसने	स्फुटिता
मुट आक्षेपमर्दनयोः	मुटिता	त्रुट छेदने	त्रुटिता

तुट कलहकर्मणि	तुटिता	चुट छेदने	चुटिता
छुट छेदने	छुटिता	जुट बन्धने	जुटिता
लुट संक्षेषणे	लुटिता	घुट प्रतिघाते	घुटिता
गुड रक्षायाम्	गुडिता	कुड बाल्ये	कुडिता
पुड उत्सर्गे	पुडिता	तुड तोडने	तुडिता
थुड संवरणे	थुडिता	स्थुड संवरणे	स्थुडिता
स्फुड संवरणे	स्फुडिता	चुड संवरणे	चुडिता
ब्रुड संवरणे	ब्रुडिता	क्रुड निमज्जने	क्रुडिता
छुर छेदने	छुरिता	गुरी उद्यमाने	गुरिता
स्फुर सञ्चलने	स्फुरिता	स्फुल सञ्चलने	स्फुलिता
भृड निमज्जने	भृडिता	कृड घनत्वे	कृडिता

लुटि गाड़ इतस्य प्रसङ्गो नास्ति यतोहि इड-धातोः स्थाने गाड़-आदेशो न भवति लुट-लकारे ।

गाड़ लिटि (२.४.४९) इत्यनेन लिटि, लुडि, लृडि च अयम् आदेशो भवति; लिटि नित्यं, लुडि, लृडि च विकल्पेन ।

विज इट् (१.२.२) = तुदादिगणीय-विज्-धातुतः ('ओविजी भयचलनयोः' इत्यस्मात्) सर्वे विधीयमानाः इडादि-प्रत्ययाः डिद्वत् भवन्ति | उद्विजिता, उद्विजितुम्, उद्विजितव्यम् | इटिति किम् ? उद्वेजनम्, उद्वेजनीयम् | विजः पञ्चम्यन्तम्, इट्-प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् ।

गाङ्कुटादिभ्योऽज्ञिन्तित् (१.२.१) इत्यस्मात् डित् इत्यस्य अनुवृत्तिः | अनुवृत्ति-सहितं सूत्रम्— विजः इट् डित् ।

यथा—

उट् + विज् + इता → पुगन्तलघूपूधस्य च (७.३.८६) इत्यनेन गुणादेशः प्रसक्तः → प्रत्ययः सेट् अतः डिद्वत्; तस्मात् क्विडति च (१.१.५) इत्यनेन गुणनिषेधः → उद्विजिता

विभाषोर्णोः (१.२.३) = ऊर्णु-धातुतः विधीयमानाः इडादि-प्रत्ययाः विकल्पेन डिद्वत् भवन्ति | विभाषा प्रथमान्तम्, ऊर्णोः पञ्चम्यन्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | विज इट् (१.२.२) इत्यस्मात् इट् इत्यस्य अनुवृत्तिः | गाङ्कुटादिभ्योऽज्ञिन्तित् (१.२.१) इत्यस्मात् डिट् इत्यस्य अनुवृत्तिः | अनुवृत्ति-सहितं सूत्रम्— ऊर्णोः इट् डिट् विभाषा |

यथा—

ऊर्णु + इता → इता विकल्पेन डिद्वत् अतः क्विडति च (१.१.५) इत्यनेन एकस्मिन् पक्षे गुणनिषेधः → ऊर्णु + इता → अचि श्रुधातुभ्रुवां य्वोरियुवडौ (६.४.७७) इत्यनेन उकारान्तधातुरूपि-अङ्गस्य उकारस्य स्थाने उवङ् आदेशो भवति अजादि-प्रत्यये परे → ऊर्णुविता

अपक्षे डिद्वत्त्वं न भवति अतः गुणप्रसङ्गः—

ऊर्णु + इता → सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) → ऊर्णो + इता → एचोऽयवायावः (६.१.७७) → ऊर्णविता

विज इट (१.२.२), विभाषोर्णोः (१.२.३) इति द्वे सूत्रे सार्वधातुकप्रक्रियायं किमर्थं न भवति ? द्वेषपि सूत्रे इडागमम् अवलम्ब्य कार्यं कुरुतः | स च इडागमः सार्वधातुकप्रक्रियायां न भवति एव |

इति लुट-लकारस्य अतिदेशकार्याणि समाप्तानि | त्रीणि अपि सूत्राणि सामान्यानि; अग्रे गत्वाऽपि आर्धधातुकप्रक्रियायां सर्वत्र एषां प्राप्तिर्भवति |

तर्हि एतावता अस्माभिः दृष्टं यत् एकवारं यदा तिङ्ग्रत्ययाः सिद्धः, तदा धातु-प्रत्यययोः मध्ये सामान्य-अङ्गकार्यस्य साधनात् पूर्वं त्रीणि कार्याणि द्रष्टव्यानि—

१) धात्वादेशः— प्रसङ्गवशात् धातोः आकृतिः तु न परिवर्तनीया ?

२) इडागमः— धातोः इडागमदृष्ट्या मूलस्वभावः कः ? अपि च विद्यमान-प्रत्ययस्य प्रभावेन अनिट-धातुः सेट् तु न जायमानः ? अथवा प्रत्ययस्य प्रभावेन सेट्-धातुः तु वेट् न जायमानः ?

३) अतिदेशः— केनचित् अतिदेशसूत्रेण प्रत्ययः डिद्वत् अथवा किद्वत् इति भवति वा ?

अस्य सर्वस्य परिशीलनानन्तरमेव सामान्यम् अङ्गकार्यं साधनीयम् |

सामान्यम् अङ्गकार्यम्

केनचित् अतिदेशसूत्रेण तास्-प्रत्ययः डिद्वत् नास्ति चेत्, इग्नत्थातूनां च लघूपथधातूनां च इकः गुणादेशो भवति |

इग्नत्थावः:

नी + लुट् → नी + तास् + तिप् → नी + ता → सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) → नेता

अग्रे गत्वा सर्वत्र सिद्धतिङ्ग-प्रत्ययः प्रदर्शयते

हु + ता → सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) → होता

कृ + ता → सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) → कता

इग्नत्थातुः सेट् अस्ति चेत्, यान्तवान्तसन्धिरपि भवति |

शी + इता → सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) → शे + इता → एचोऽयवायावः (६.१.७७) → शय् + इता → शयिता

यु + इता → सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) → यो + इता → एचोऽयवायावः (६.१.७७) → यव् + इता → यविता

सार्वधातुकार्धधातुकयोः: (७.३.८४) = इगन्ताङ्गस्य इकः गुणः भवति सार्वधातुके आर्धधातुके च प्रत्यये परे | सार्वधातुकञ्च आर्धधातुकञ्च तयोरितरेतरद्वन्द्वः सार्वधातुकार्धधातुके, तयोः सार्वधातुकार्धधातुकयोः | सार्वधातुकार्धधातुकयोः सप्तम्यन्तम्, एकपदमिदं सूत्रम् | **मिदेर्गुणः**: (७.३.८२) इत्यस्मात् गुणः इत्यस्य अनुवृत्तिः | अङ्गस्य (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | इको गुणवृद्धी (१.१.३) इत्यनेन परिभाषा-सूत्रेण, इकः स्थानी भवति यत्र स्थानी नोक्तम् | येन विधिस्तदन्तस्य (१.१.७२) इत्यनेन 'इकः अङ्गस्य' इत्युक्ते न केवलम् इक् इति अङ्गं, किन्तु तादृशम् अङ्गं यस्य अन्ते इक्; अलोऽन्त्यस्य (१.१.५२) इत्यनेन अङ्गस्य स्थाने गुणादेशः इति न, अपि तु अङ्गस्य अन्तिमवर्णस्य स्थाने गुणादेशः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— इकः अङ्गस्य गुणः सार्वधातुकार्धधातुकयोः |

एचोऽयवायावः: (६.१.७७) = एचः (ए, ओ, ऐ, औ इत्येषां) स्थाने क्रमेण अय्, अव्, आय्, आव् इत्यादेशः भवन्ति अचि परे | क्रमेण इत्युक्तं यथासंख्यमनुदेशः समानाम् (१.३.१०) इति परिभाषा सूत्रस्य साहाय्येन | अय् च, अव् च, आय् च, आव् च, तेषाम् इतरेतरद्वन्द्वः, अयवायावः | एचः षष्ठ्यन्तम्, अयवायावः प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | इको यणचि (६.१.७६) इत्यस्मात् अचि इत्यस्य अनुवृत्तिः; संहितायाम् (६.१.७१) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— एचः अयवायावः अचि संहितायाम् |

लघूपधधातवः

लिख् → लिख् + इता → पुग्न्तलघूपधस्य च (७.३.८६) → लेख् + इता → लेखिता

मिद् →

वृष् →

कृप् → अत्र रूपद्वयं यतोहि अयं धातुः स्वभावतः सेट, किन्तु तासि च कृपः (७.२.६०) इति सूत्रेण कृप-धातोः परस्य परस्मैपदसंज्ञक-तासः इडागमो न भवति | (कृप-धातुः उपदेशे आत्मनेपदी, किन्तु लुटि च कृपः (१.३.९३) इत्यनेन तासि परे अयं कृप-धातुः विकल्पेन परस्मैपदी अपि भवति |) तर्हि 'कृप् + इता' अपि भवति, 'कृप् + ता' अपि भवति; उभयत्र गुणकार्यम् | कल्पिता/कल्पा |

पुग्न्तलघूपधस्य च (७.३.८६) = पुग्न्तस्य अङ्गस्य लघूपधस्य च इकः गुणः भवति सार्वधातुके आर्धधातुके च प्रत्यये परे | पुक् अन्ते यस्य तत् पुग्न्तम्, लघ्वी उपधा यस्य तत् लघूपधम् | पुग्न्तञ्च लघूपधञ्च तयोः पुग्न्तलघूपधं समाहारद्वन्द्वः, तस्य पुग्न्तलघूपधस्य | पुग्न्तलघूपधस्य षष्ठ्यन्तं पदम्, च अव्ययपदं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **मिदेर्गुणः**: (७.३.८२) इत्यस्मात् गुणः इत्यस्य अनुवृत्तिः; **सार्वधातुकार्धधातुकयोः**: (७.३.८४) इत्यस्य पूर्णानुवृत्तिः | अङ्गस्य (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | इको गुणवृद्धी (१.१.३) इत्यनेन परिभाषा-सूत्रेण, इकः स्थानी भवति यत्र स्थानी नोक्तम् | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— पुग्न्तलघूपधस्य च अङ्गस्य इकः गुणः सार्वधातुकार्धधातुकयोः |

मृज-धातोः वृद्धिः

मृज् + ता → मृजेर्वृद्धिः (७.२.११४) → मार्ज् + ता → व्रश्वभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः (८.२.३६) → मार्ष

मृजेर्वृद्धिः: (७.२.११४) = मृज-धातोः इकः वृद्धिः भवति सार्वधातुके च आर्धधातुके च प्रत्यये परे | अङ्गकार्यत्वात् प्रत्ययः परे अस्त्येव; स च प्रत्ययः धातोः भवति इति कृत्वा सार्वधातुकः अथवा आर्धधातुकः भवेदेव | मृजे: षष्ठ्यन्तं, वृद्धिः प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | इकोगुणवृद्धी (१.१.३) इत्यस्मात् परिभाषासूत्रात् इकः इत्यस्य षष्ठ्यन्ता अनुवृत्तिः | अङ्गस्य (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— मृजे: अङ्गस्य इकः वृद्धिः |

व्रश्वभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः: (८.२.३६) = व्रश्व, भ्रस्ज, सृज्, मृज्, यज्, राज्, भ्राज्, तुक्-सहित-छकारान्ता: शकारान्ता: चैषां धातूनाम् अन्तिमवर्णस्य स्थाने षकारादेशो भवति झालि पदान्ते च | अलोऽन्त्यस्य (१.१.५२) इत्यनेन अन्तिमवर्णस्य एव स्थाने षकारादेशः, न तु पूर्णपदस्य | व्रश्व भ्रस्जश्च मृजश्च यजश्च राजश्च भ्राजश्च छश्च श् च तेषामितरेतरद्वन्द्वः

व्रश्वभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशः; तेषां व्रश्वभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशाम् | व्रश्वभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षष्ठ्यन्तं, षः प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | अत्र 'जच्छशां' इति भागे छे च (६.१.७३) इत्यनेन तुक्-आगमे सति जत्थशां, तदा श्रुत्वसन्धौ जच्छशां | झलो झलि (८.२.२६) इत्यस्मात् झलि इत्यस्य अनुवृत्तिः | स्कोः संयोगाद्योरन्ते च (८.२.२९) इत्यस्मात् अन्ते, च इत्यनयोः अनुवृत्तिः | पदस्य (८.१.१६) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्—व्रश्वभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः झलि पदस्य अन्ते च |

मृज्-धातुः वेट्, अतः 'मृज् + इता' इति रूपमपि कल्पनीयम् | अत्रापि वृद्धिकार्य, किन्तु प्रत्ययः अजादिः अतः हल्सन्ध्यवसरे नास्ति | मार्जिता |

तास्-प्रत्ययः डिद्वत् चेत् गुणनिषेधः

केनचित् अतिदेशसूत्रेण तास्-प्रत्ययः डिद्वत् भवति चेत्, गुणकार्य निषिध्यते |

क्विक्षुति च (१.१.५) = यः प्रत्ययः गित्, कित् अथवा डित् अस्ति, अपि च तस्मात् प्रत्ययात् पूर्वं तस्य एव प्रत्ययस्य कारणतः इकः स्थाने गुणः वा वृद्धिः वा भवति स्म, सः (गुणः वृद्धिः) न भवति | अनुवृत्ति-सहितं सूत्रम्—**क्विक्षुति च इकः गुणवृद्धी न** |

अतः ३५ कुटादयः धातवः अपि च विज्-धातुः, आहत्य ३६ धातुभ्यः तास्-प्रत्ययः डिद्वत् भवति इति कारणतः **क्विक्षुति च (१.१.५)** इत्यनेन गुणः निषिध्यते |

यथा इग्नन्तधातुषु—

नू + इता → सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) इत्यनेन गुणप्रसक्तिः → गाङ्गुटादिभ्योऽज्ञिन्दित् (१.२.१) इत्यनेन कुटादिगणीयेभ्यः धातुभ्यः जित्-णित्-भिन्न-प्रत्ययः डिद्वत् → तास्-प्रत्ययः जित्-णित्-भिन्न अतः डिद्वत् → **क्विक्षुति च (१.१.५)** इत्यनेन गुणनिषेधः → नू + इता → अचि श्रुधातुभ्रुवां य्वोरियङ्गुवडौ (६.४.७७) इत्यनेन इकारान्त-उकारान्तधातुरूपि-अङ्गस्य इकारस्य उकारस्य च स्थाने क्रमेण इयङ्ग उवङ्ग आदेशो भवति अजादि-प्रत्यये परे → नुव् + इता → नुविता

धू + इता →

गु + इता →

कु + इता →

ऊर्णु + इता → → विभाषोर्णोः (१.२.३) इत्यनेन ऊर्णु-धातुतः विधीयमानाः इडादि-प्रत्ययाः विकल्पेन डिद्वत् →

लघूपथधातुषु—

डिप् + इता → पुण्नत्तलघूपथस्य च (७.३.८६) इत्यनेन गुणप्रसक्तिः → गाङ्गुटादिभ्योऽज्ञिन्दित् (१.२.१) इत्यनेन कुटादिगणीयेभ्यः धातुभ्यः जित्-णित्-भिन्न-प्रत्ययः डिद्वत् → तास्-प्रत्ययः जित्-णित्-भिन्न अतः डिद्वत् → **क्विक्षुति च (१.१.५)** इत्यनेन गुणनिषेधः → डिपिता

एवमेव—

पुट् + इता → पुटिता

स्फुर् + इता →

कृङ् + इता →

उद्धिज् + इता → पुण्नत्तलघूपथस्य च (७.३.८६) इत्यनेन गुणप्रसक्तिः → विज इट् (१.२.२) इत्यनेन तुदादिगणीय-विज्-धातुतः सर्वे विधीयमानाः सेट्-प्रत्ययाः डिद्वत् → तास्-प्रत्ययः अत्र इडादिः → **क्विक्षुति च (१.१.५)** इत्यनेन गुणनिषेधः → उद्धिजिता

सामान्यम् अङ्गकार्य मनसि निधाय सर्वेभ्यः धातुभ्यः लुट्-लकारस्य रूपसिद्धिः इदं वर्गीकरणम् अनुसृत्य चिन्तनीयम्—

- १) भ्वादिगणात् आरभ्य क्र्यादिगण-पर्यन्तं सर्वेषाम् अजन्तधातूनां लुट्-लकारस्य रूपसिद्धिः
- २) भ्वादिगणात् आरभ्य क्र्यादिगण-पर्यन्तं सर्वेषाम् सेटां हलन्तधातूनां लुट्-लकारस्य रूपसिद्धिः
- ३) भ्वादिगणात् आरभ्य क्र्यादिगण-पर्यन्तं सर्वेषाम् वेटाम् अनिटां च हलन्तधातूनां लुट्-लकारस्य रूपसिद्धिः
- ४) णिजन्तधातूनां लुट्-लकारस्य रूपसिद्धिः
- ५) सन्नन्तधातूनां लुट्-लकारस्य रूपसिद्धिः
- ६) यडन्तधातूनां लुट्-लकारस्य रूपसिद्धिः
- ७) यडलुगन्तधातूनां लुट्-लकारस्य रूपसिद्धिः
- ८) क्यच्, क्यष्, क्यङ्-प्रत्ययान्तधातूनां लुट्-लकारस्य रूपसिद्धिः

अग्रे गत्वा सर्वत्र धातुः सेट इति चेत्, 'इडादय-प्रत्ययाः' संयोजनीयाः | पुनः धातुः अनिट इति चेत्, 'अनिडादय-प्रत्ययाः' संयोजनीयाः |

- १) भ्वादिगणात् आरभ्य क्र्यादिगण-पर्यन्तं सर्वेषाम् अजन्तधातूनां लुट्-लकारस्य रूपसिद्धिः

आकारान्ताः च एजन्ताः च धातवः

सामान्याः आकारान्तधातवः

यथा जानीमः, सर्वे एकाचः आकारान्तधातवः अनिटः सन्ति | अत्र च किमपि विशिष्टकार्यं न वर्तते |

दा + ता → दाता

परस्मैपदे

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०पु०	दाता	दातारौ	दातारः
म० पु०	दातासि	दातास्थः	दातास्थ
उ० पु०	दातास्मि	दातास्वः	दातास्मः

आत्मनेपदे

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र०पु०	दाता	दातारौ	दातारः
म० पु०	दातासे	दातासाथे	दाताध्वे
उ० पु०	दाताहे	दातास्वहे	दातास्महे

अग्रे गत्वा केवलं प्रथमपुरुषस्य एकवचनान्तरूपं प्रदर्शयते |

दरिद्रा-धातुः

अनेकाच्-धातवः सर्वे सेटः इति जानीमः | अत्र तादृशः एकः आकारान्तधातुः वर्तते— दरिद्रा-धातुः | तत्र च एकं वार्तिकमस्ति—

दरिद्रातेरार्थधातुके लोपो वक्तव्यः इत्यनेन दरिद्रा-धातोः आर्थधातुके प्रत्यये परे आकारलोपो भवति ।

दरिद्रा + इता → दरिद्र् + इता → दरिद्रिता

एजन्तधातवः

आदेच उपदेशेऽशिति (६.१.४५) = उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्मं न तु शिति | येन विधिस्तदन्तस्य (१.१.७२) इत्यनेन तदन्तविधिः; अलोन्त्यस्य (१.१.५२) इत्यनेन अन्त्यस्य अलः स्थाने | एच् इत्यनेन 'ए, ऐ, ओ, औ' | श् इत् यस्य स शित्, न शित् अशित्, तस्मिन् (विषये) अशिति, नन्तत्पुरुषः | आत् प्रथमान्तम्, एचः षष्ठ्यन्तम्, उपदेशे सप्तम्यन्तम्, अशिति सप्तम्यन्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | लिटि धातोरनभ्यासस्य (६.१.८) इत्यस्मात् धातोः इत्यस्य अनुवृत्तिः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— एचः धातोः आत् उपदेशे अशिति |

धे + ता → आदेच उपदेशेऽशिति (६.१.४५) → धा + ता → धाता

ध्यै + ता → आदेच उपदेशेऽशिति (६.१.४५) → ध्या + ता → ध्याता

शो + ता → आदेच उपदेशेऽशिति (६.१.४५) → शा + ता → शाता

गै + ता → आदेच उपदेशेऽशिति (६.१.४५) → गा + ता → गाता

इकारान्ताधातवः

सामान्याः इकारान्ताधातवः

अत्र गुणकार्यं भवति यथापेक्षितं, सार्वधातुकार्थधातुकयोः (७.३.८४) इति सूत्रेण | अपि च श्रि, श्वि इति धातुद्वयं त्यक्त्वा अन्ये सर्वे एकाचः इकारान्ताधातवः अनिटः |

जि + ता → सार्वधातुकार्थधातुकयोः (७.३.८४) इत्यनेन आर्थधातुकप्रत्यये परे इगन्ताङ्गस्य इकः गुणः भवति → जे + ता → जेता

चि + ता → सार्वधातुकार्थधातुकयोः (७.३.८४) → चेता

अधि + इ + ता → सार्वधातुकार्थधातुकयोः (७.३.८४) → अधि + ए + ता → अध्येता

श्रि, श्वि इति धातु

इमौ द्वौ धातू सेटौ इति जानीमः |

श्रि + इता → सार्वधातुकार्थधातुकयोः (७.३.८४) → श्रे + इता → एचोऽयवायावः (६.१.७७) → श्रियिता

श्वि + इता → सार्वधातुकार्थधातुकयोः (७.३.८४) → श्वे + इता → एचोऽयवायावः (६.१.७७) → श्वियिता

दुमिज् प्रेक्षणे

मीनाति-मिनोति-दीड़ं ल्यपि च (६.१.५०) = क्र्यादौ मीञ् हिंसायां, स्वादौ दुमिज् प्रक्षेपणे, दिवादौ दीड़् क्षये इत्येतेषां धातूनाम् अन्त्यस्य अलः स्थाने आकारादेशो भवति ल्यपि विषये, एच्-निमित्त-शिद्ग्रिन्-प्रत्ययस्य च विषये | नाम मी, मि, दी इत्येषां यदा गुणो वा वृद्धिव जायमानः यस्मात् एकारो वा एकारो वा जायमानः, ततः पूर्वमेव तत्स्थाने आकारादेशो भवति | अलोन्त्यस्य (१.१.५२) इत्यनेन अन्त्यस्य अलः स्थाने | केषाञ्चित् मतेन अशिति इति अनुवृत्तिः न भवेत् यतोहि कोऽपि शित् प्रत्ययः नास्ति यस्य द्वारा एतेषां धातूनाम् अन्तिम-अलः वर्णस्य स्थाने एच्-आदेशः स्यात् | केषाञ्चित् च मतेन उपदेशे इत्यस्य अनुवृत्तिः न भवेत् | मीनातिश्वि मिनोतिश्वि दीड़् च तेषामितरद्वन्द्वो मीनातिमिनोतिदीड़ः, तेषां मीनातिमिनोतिदीड़म् | मीनातिमिनोतिदीड़ं षष्ठ्यन्तं, ल्यपि सप्तम्यन्तं, चाव्ययपदं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | आदेच उपदेशेऽशिति (६.१.४५) इत्यस्य सम्पूर्णतया अनुवृत्तिः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रं— मीनातिमिनोतिदीड़म् आत् ल्यपि च एच (एज्ञिमित्ते प्रत्यये) उपदेशे अशिति |

दुमित्र + ता → मि + ता → सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) इत्यनेन गुणप्रसक्तिः → मीनाति-मिनोति-दीडं ल्यपि च (६.१.५०) इत्यनेन स्वादौ दुमित्र प्रक्षेपणे इत्यस्य धातोः अन्त्यस्य अलः स्थाने आकारादेशो भवति एच्-निमित्त-शिद्धिन्न-प्रत्ययस्य च विषये → मा + ता → माता

ईकारान्तधातवः

सामान्याः ईकारान्तधातवः

अत्र गुणकार्य भवति यथापेक्षितं, सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) इति सूत्रेण | डीड, शीड इति धातुद्वयं त्यक्त्वा अन्ये सर्वे एकाचः ईकारान्तधातवः अनिटः |

नी + ता → सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) इत्यनेन आर्धधातुकप्रत्यये परे इगन्ताङ्गस्य इकः गुणः भवति → ने + ता → नेता भी + ता → सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) → भेता

क्री + ता → सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) → क्रे + ता → क्रेता

डीड, शीड इति धातू

इनौ द्वौ धातू सेटौ इति जानीमः |

डीड + इता → सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) → डे + इता → एचोऽयवायावः (६.१.७७) → डयिता शीड + इता → सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) → शे + इता → एचोऽयवायावः (६.१.७७) → शयिता

दीधी, वेवी

दीधी, वेवी इति द्वौ धातू अनेकाचौ अतः सेटौ

दीधीवेवीटाम् (१.१.६) = दीधीड, वेवीड इति धात्वोः च इट् इत्यागमस्य च, एषां गुणः वृद्धिः च न भवतः | दिधीश्च वेवीश्च इट् च तेषामितरेतरद्वन्द्वः दीधीवेवीटः, तेषां दीधीवेवीटाम् | इको गुणवृद्धी (१.१.३) इत्यस्मात् गुणवृद्धी इत्यस्य अनुवृत्तिः | न धातुलोप आर्धधातुके (१.१.४) इत्यस्मात् न इत्यस्य अनुवृत्तिः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रं—दीधी-वेवी-इटाम् इकः गुणवृद्धी न |

यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः (७.४.५३) = यकारादिः च इकारादिः च प्रत्यये परे देधी, वेवी इति धात्वोः ईकारस्य लोपो भवति |

दीधी + इता → सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) इत्यनेन गुणप्रसक्तिः → दीधीवेवीटाम् (१.१.६) इत्यनेन गुणनिषेधः → दीधी + इता → यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः (७.४.५३) इत्यनेन धातोः ईकारलोपः → दीध् + इता → दीधिता

मीज हिंसायां, दीड़ क्षये द्वौ धातू

मीनाति-मिनोति-दीडं ल्यपि च (६.१.५०) = क्र्यादौ मीज् हिंसायां, स्वादौ दुमित्र प्रक्षेपणे, दिवादौ दीड़ क्षये इत्येतेषां धातूनाम् अन्त्यस्य अलः स्थाने आकारादेशो भवति ल्यपि विषये, एच्-निमित्त-शिद्धिन्न-प्रत्ययस्य च विषये | नाम मी, मि, दी इत्येषां यदा गुणो वा वृद्धिर्व जायमानः यस्मात् एकारो वा एकारो वा जायमानः, ततः पूर्वमेव तत्स्थाने आकारादेशो भवति | अलोन्त्यस्य (१.१.५२) इत्यनेन अन्त्यस्य अलः स्थाने | केषाञ्चित् मतेन अशिति इति अनुवृत्तिः न भवेत् यतोहि कोऽपि शित् प्रत्ययः नास्ति यस्य द्वारा एतेषां धातूनाम् अन्तिम-अलः वर्णस्य स्थाने एच्-आदेशः स्यात् | केषाञ्चित् च मतेन उपदेशे इत्यस्य अनुवृत्तिः न भवेत् | मीनातिश्च मिनोतिश्च दीड़ च तेषामितरेतरद्वन्द्वो मीनातिमिनोतिदीडः, तेषां मीनातिमिनोतिदीडाम् | मीनातिमिनोतिदीडं षष्ठ्यन्तं, ल्यपि सप्तम्यन्तं, चाव्ययपदं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | आदेच उपदेशेऽशिति (६.१.४५) इत्यस्य सम्पूर्णतया अनुवृत्तिः | मीनातिमिनोतिदीडाम् आत् ल्यपि च एच् (एज्ञिमिते प्रत्यये) उपदेशे अशिति |

(प्र +) मीञ् + ता → मी + ता → **मीनाति-मिनोति-दीडां ल्यपि च** (६.१.५०) इत्यनेन स्वादौ दुमिञ् प्रक्षेपणे इत्यस्य धातोः अन्त्यस्य अलः स्थाने आकारादेशो भवति एच्-निमित्त-शिद्ग्रन्न-प्रत्ययस्य च विषये → प्र + मा + ता → प्रमाता

(उप +) दीङ् + ता → दी + ता → **मीनाति-मिनोति-दीडां ल्यपि च** (६.१.५०) इत्यनेन स्वादौ दुमिञ् प्रक्षेपणे इत्यस्य धातोः अन्त्यस्य अलः स्थाने आकारादेशो भवति एच्-निमित्त-शिद्ग्रन्न-प्रत्ययस्य च विषये → उप + दा + ता → उपदाता

लीङ् क्षेषणे ली क्षेषणे इति द्वौ धातूः

विभाषा लीयते: (६.१.५१) = लीङ् क्षेषणे (दिवादौ), ली क्षेषणे (क्र्यादौ) इत्यनयोः विकल्पेन आत्वादेशो भवति एचः विषये |

ली → ले → ला → विलाता | आत्वाभावे विलेता |

उकारान्तधातवः

सामान्याः उकारान्तधातवः:

अत्र गुणकार्यं भवति यथापेक्षितं, सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) इति सूत्रेण | यु रु नु स्नु क्षु क्षणु इत्येतान् धातून् त्यक्त्वा अन्ये सर्वे एकाचः उकारान्तधातवः अनिटः |

हु + ता → **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** (७.३.८४) → हो + ता → होता
हु + ता → **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** (७.३.८४) → द्रो + ता → द्रोता

षट् सेटः उकारान्तधातवः:

यु रु नु स्नु क्षु क्षणु इत्येते धातवः सेटः

यु + इता →

एवमेव रु, नु, स्नु, क्षु, क्षणु |

उकारान्ताः कुटादिधातवः:

गाङ्गुटादिभ्योऽज्ञिन्ति॒ (१.२.१) = इङ्-धातोः स्थाने यः गाङ्-धातुः तस्मात् च कुटादिगणीयेभ्यः धातुभ्यः जित्-णित्-भिन्न-प्रत्ययः डिद्वत् भवति | कुटादिगणे ३५ धातवः सन्ति; सर्वे धातवः तुदादिगणे सन्ति | कुट आदिर्येषां ते कुटादयः, बहुवीहिः | गाङ् च कुटादयश्च ते गाङ्गुटादयः, तैभ्यः कुटादिभ्यः | ग् च ण् च तयोरितरेतरद्वन्द्वः ऊौ, ऊौ इतौ यस्य स ज्ञित् बहुवीहिः, न ज्ञित् अज्ञित्, द्वन्द्वगर्भो बहुवीहिः | सूत्रं स्वयं सम्पूर्णम्—**गाङ्गुटादिभ्यः अज्ञित् जित्** |

लुटि सिद्धतिङ्गप्रत्ययाः सर्वे जित्-णित्-भिन्नाः इत्यतः गाङ्गुटादिभ्यः धातुभ्यः एते सर्वे डिद्वत् भवन्ति | ततः सर्वत्र **क्विङ्गति च** (१.१.५) इति सूत्रेण गुणनिषेधः भवति |

क्विङ्गति च (१.१.५) = यः प्रत्ययः गित्, कित् अथवा डित् अस्ति, अपि च तस्मात् प्रत्ययात् पूर्वं तस्य एव प्रत्ययस्य कारणतः इकः स्थाने गुणः वा वृद्धिः वा भवति स्म, सः (गुणः वृद्धिः) न भवति | ग् च क् च ङ् च तेषाम् इतरेतरद्वन्द्वः क्वङ्गः; क्वङ्गः इतः यस्य सः क्विङ्गत्, तस्मिन् परे क्विङ्गति | द्वन्द्वगर्भबहुवीहिसमासः | अत्र ग्-स्थाने ककारः खरि च इत्यनेन चर्त्वर्सन्धिः | क्विङ्गति सप्तम्यन्तं, च

अव्ययपदं, द्विपदमिं सूत्रम् | इको गुणवृद्धी (१.१.३) इत्यस्य पूर्णतया अनुवृत्तिः; न धातुलोप आर्थधातुके (१.१.४) इत्यस्मात् न इत्यस्य अनुवृत्तिः | अनुवृत्ति-सहितं सूत्रम्— क्विभति च इकः गुणवृद्धी न |

गु पुरीषोत्सर्ग
गु + ता → गुता

धू गतिस्थैर्ययोः
धू + ता →

कुङ् शब्दे
कु + ता →

ऊर्ण-धातुः

विभाषोर्णः (१.२.३) = ऊर्ण-धातुतः विधीयमानाः इडादि-प्रत्ययाः विकल्पेन डिद्वत् भवन्ति | विभाषा प्रथमान्तम्, ऊर्णोः पञ्चम्यन्तं, द्विपदमिं सूत्रम् | विज इट् (१.२.२) इत्यस्मात् इट् इत्यस्य अनुवृत्तिः | गाङ्गुटादिभ्योऽज्ञिन्जित् (१.२.१) इत्यस्मात् डिट् इत्यस्य अनुवृत्तिः | अनुवृत्ति-सहितं सूत्रम्— ऊर्णोः इट् डिट् विभाषा |

यथा—

ऊर्ण + इता → इता विकल्पेन डिद्वत् अतः क्विभति च (१.१.५) इत्यनेन एकस्मिन् पक्षे गुणनिषेधः → ऊर्ण + इता → अचि शुधातुभूवां य्वोरियुद्गुवडौ (६.४.७७) इत्यनेन उकारान्तधातुरूपि-अङ्गस्य उकारस्य स्थाने उवङ् आदेशो भवति अजादि-प्रत्यये परे → ऊर्णविता

अपक्षे डिद्वत्त्वं न भवति अतः गुणप्रसङ्गः—

ऊर्ण + इता → सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) → ऊर्णो + इता → एचोऽयवायावः (६.१.७७) → ऊर्णविता

उकारान्तधातवः

सामान्याः उकारान्तधातवः

अत्र गुणकार्यं भवति यथापेक्षितं, सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) इति सूत्रेण | इडागमपाठे 'सर्वे ऊकारान्तधातवः सेटः' इति अधीतवन्तः |

भू + इता → सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) → भो + इता → एचोऽयवायावः (६.१.७७) → भविता
पू + इता → सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) →

वस्तुतस्तु चत्वारः ऊकारान्तधातवः वेटः इत्यपि ज्ञातवन्तः वेट-धातुपाठे | एते चत्वारः वेट-धातवः सन्ति— द्वौ धू-धातू (धूञ् कम्पने स्वादौ क्र्यादौ च), द्वौ सू-धातू ('षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' अदादिगणे, 'षूङ् प्राणिप्रसवे' दिवादिगणे) | धू विधूनने, धूञ् कम्पने चुरादि चेति द्वौ धातू सेटौ |

इडादिपक्षे—

धू + इता → सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) → धो + इता → एचोऽयवायावः (६.१.७७) → धविता |

एवेमेव सू + इता →

अनिडादिपक्षे—

धू + ता → सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) → धो + ता → धोता

एवेमेव सू + ता →

कुटादिधातवः:

कुटादिगणे णू स्तवने, धू विधूनने इति द्वौ उकारान्तधातवः स्तः | द्वावपि सेटौ; द्वयोरपि कुटादिगणीयत्वस्य गुणनिषेधत्वात् उवङ्-आदेशः |

णू स्तवने → नुविता

धू विधूनने → धुविता

णू + इता → सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) इत्यनेन गुणः प्रसक्तः → क्विडति च (१.१.५) इति सूत्रेण गुणनिषेधः → नू + इता → अचि श्रुधातुभ्वां य्वोरियङ्गुवडौ (६.४.७७) इत्यनेन अजादि प्रत्यये परे उवङ्-आदेशः → न् + उव् + इता → नुविता

एवमेव

धू + इता →

अचि श्रुधातुभ्वां य्वोरियङ्गुवडौ (६.४.७७) = श्रुप्रत्ययान्ताङ्गस्य (स्वादिगणस्य अङ्गस्य यथा शक्तु इत्यस्य), इकारान्त-उकारान्तधातुरूपि-अङ्गस्य, भू-प्रातिपदिकस्य च— एषाम् इकारस्य उकारस्य स्थाने क्रमेण इयङ् उवङ् च आदेशो भवति अजादि-प्रत्यये परे |

ब्रू-धातोः वच् इति धात्वादेशः:

ब्रू + तास् + तिप् → ब्रुवो वचिः (२.४.५३) इत्यनेन ब्रुवो वचिरादेशो भवति आर्धधातुकविषये → वच् + तास् + तिप् → वच् + ता → चोः कुः (८.२.३०) इत्यनेन चवर्गस्य स्थाने कवगादेशो भवति झलि परे → वक्ता

ब्रुवो वचिः (२.४.५३) = ब्रुवो वचिरादेशो भवति आर्धधातुकविषये | इकार उच्चारणार्थः | ब्रुवः षष्ठ्येकवचनं, वचिः प्रथमैकवचनं, द्विपदमिदं सूत्रम् | आर्धधातुके (२.४.३५) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— ब्रुवः वचिः आर्धधातुके |

ऋकारान्तधातवः:

सामान्याः ऋकारान्तधातवः:

अत्र गुणकार्यं भवति यथापेक्षितं, सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) इति सूत्रेण | वृङ्, वृज् इति द्वौ धातू सेटौ; स्वृ-धातुः वेट्; एतान् त्रीन् धातून् विहाय अन्ये सर्वे एकाचः ऋकारान्तधातवः अनिटः |

कृ + ता → सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) → कर् + ता → कर्ता

धृ + ता → सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) →

भृ + ता → सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) →

वृङ्, वृञ् इति द्वौ धातू सेटौ

वृतो वा (७.२.३८) = वृ-धातोः ऋकारान्तेभ्यश्च धातुभ्यः इटो वा दीर्घो भवति | वृ इत्यनेन वृङ्-वृञ्मः सामान्येन ग्रहणम् |

वृङ् + इता → सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) → वर् + इता → वरिता / वरीता

वृञ् + इता → सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) →

स्व-धातुः वेट

इडादिपक्षे—

स्वृ + इता → सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) → स्वर् + इता → स्वरिता |

अनिडादिपक्षे—

स्वृ + ता → सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) → स्वर् + ता → स्वर्ता

ऋकारान्तधातवः:

अत्र गुणकार्यं भवति यथापेक्षितं, सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) इति सूत्रेण | यथा अधीतवन्तः इडागमपाठे, सर्वे एकाचः ऋकारान्तधातवः सेटः |

तृ + इता → सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) → तर् + इता → तरिता → वृतो वा (७.२.३८) इत्यनेन ऋकारान्तेभ्यश्च धातुभ्यः इटो वा दीर्घो भवति → तरीता | तरिता, तरीता |

शृ + इता →

जृ + इता →

गृ + इता →

इति सर्वेषाम् अजन्तधातूनां लुट-लकारस्य रूपसिद्धिः समाप्तः |

2) भ्वादिगणात् आरभ्य क्रयादिगण-पर्यन्तं सर्वेषाम् सेटां हलन्तधातूनां लुट-लकारस्य रूपसिद्धिः

हलन्तधातवः आधिकयेन सेटः यथा जानीमः |

यावन्तः हलन्तधातवः सेटः, तेषु ये लघूपद्धधातवः न, एषां किमपि कार्यं नास्ति— केवलं वर्णमेलनम् |

यथा—

अर्च पूजायाम् → अर्च → अर्च + इता → अर्चिता

चर्च परिभाषणहिंसातर्जनेषु → चर्च → चर्च + इता → चर्चिता

दुयाचृ याश्चायाम् → याच् → याच् + इता → याचिता

घट चेष्टायाम् → घट + इता → घटिता

वन् शब्दे → वन् + इता → वनिता

प्रस् विस्तारे → प्रस् → प्रस् + इता → प्रसिता

एवमेव—

पट् + इता → पठिता
 वद् + इता → वदिता
 मील् + इता → मीलिता
 मूष् + इता → मूषिता

ये सेट्-धातवः लघूपूर्धाः, तेषां पुगन्तलघूपूर्धस्य च (७.३.८६) इत्यनेन उपधा-गुणः भवति ।

सेट् इदुपूर्धधातवः:

लिख् + इता → पुगन्तलघूपूर्धस्य च (७.३.८६) → लेख् + इता → लेखिता
 मिद् + इता → पुगन्तलघूपूर्धस्य च (७.३.८६) → मेद् + इता → मेदिता
 चित् + इता → पुगन्तलघूपूर्धस्य च (७.३.८६) → चेत् + इता → चेतिता

कुटादिगणीयः सेट् इदुपूर्धधातुः एकः एव— डिप्-धातुः

गाङ्कुटादिभ्योऽज्ञिन्तित् (१.२.१) इत्यनेन कुटादिगणीयेभ्यः धातुभ्यः जित्-णित्-भिन्न-प्रत्ययः डिद्वत् भवति | अतः एभ्यः धातुभ्यः किंडति च (१.१.५) इत्यनेन गुणनिषेधो भवति |

डिप् + इता → डिपिता

गाङ्कुटादिभ्योऽज्ञिन्तित् (१.२.१) = इङ्-धातोः स्थाने यः गाङ्-धातुः तस्मात् च कुटादिगणीयेभ्यः धातुभ्यः जित्-णित्-भिन्न-प्रत्ययः डिद्वत् भवति | कुटादिगणे ३५ धातवः सन्ति; सर्वे धातवः तुदादिगणे सन्ति | कुट आदिर्येषां ते कुटादयः, बहुवीहिः | गाङ् च कुटादयश्च ते गाङ्कुटादयः, तेभ्यः कुटादिभ्यः | ज् च ण् च तयोरितरेतरद्वन्द्वः ज्ञौ, ज्ञौ इतौ यस्य स ज्ञित् बहुवीहिः, न ज्ञित् अज्ञित्, द्वन्द्वगर्भो बहुवीहिः | सूत्रं स्वयं सम्पूर्णम्—गाङ्कुटादिभ्यः अज्ञित् जित् |

किंडति च (१.१.५) = यः प्रत्ययः गित्, कित् अथवा डित् अस्ति, अपि च तस्मात् प्रत्ययात् पूर्वं तस्य एव प्रत्ययस्य कारणतः इकः स्थाने गुणः वा वृद्धिः वा भवति स्म, सः (गुणः वृद्धिः) न भवति | ग् च क् च ङ् च तेषाम् इतरेतरद्वन्द्वः क्वकः; क्वकः इतः यस्य सः किंडत्, तस्मिन् परे किंडति | द्वन्द्वगर्भबहुवीहिसमासः | अत्र ग्-स्थाने ककारः खरि च इत्यनेन चत्वर्वसन्धिः | किंडति सप्तम्यन्तं, च अव्ययपदं, द्विपदमिदं सूत्रम् | इको गुणवृद्धी (१.१.३) इत्यस्य पूर्णतया अनुवृत्तिः; न धातुलोप आर्धधातुके (१.१.४) इत्यस्मात् न इत्यस्य अनुवृत्तिः | अनुवृत्ति-सहितं सूत्रम्—किंडति च इकः गुणवृद्धी न |

विज्-धातुः:

विज् इट् (१.२.२) = तुदादिगणीय-विज्-धातुतः ('ओविजी भयचलनयोः' इत्यस्मात्) सर्वे विधीयमानाः इडादि-प्रत्ययाः डिद्वत् भवन्ति | उद्विजिता, उद्विजितुम्, उद्विजितव्यम् | इटिति किम् ? उद्वेजनम्, उद्वेजनीयम् | विजः पञ्चम्यन्तम्, इट्-प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | गाङ्कुटादिभ्योऽज्ञिन्तित् (१.२.१) इत्यस्मात् डित् इत्यस्य अनुवृत्तिः | अनुवृत्ति-सहितं सूत्रम्—विजः इट् डित् |

यथा—

उद् + विज् + इता → पुगन्तलघूपूर्धस्य च (७.३.८६) इत्यनेन गुणादेशः प्रसक्तः → प्रत्ययः सेट् अतः डिद्वत् तस्मात् किंडति च (१.१.५) इत्यनेन गुणनिषेधः → उद्विजिता

सेट् उदुपूर्धधातवः:

ये सेट-धातवः उदुपथाः, तेषां पुगन्तलघूपथस्य च (७.३.८६) इत्यनेन उपथा-गुणः भवति ।

मुद् + इता → पुगन्तलघूपथस्य च (७.३.८६) → मोद् + इता → मोदिता
 प्लुष् + इता → पुगन्तलघूपथस्य च (७.३.८६) → प्लोष् + इता → प्लोषिता

कुटादिगणीयाः सेट-उदुपथधातवः

गाङ्कुटादिभ्योऽज्ञिन्ति॑ (१.२.१) इत्यनेन कुटादिगणीयेभ्यः धातुभ्यः जित्-णित्-भिन्न-प्रत्ययः डिव्हत् भवति । अतः एभ्यः धातुभ्यः किंकडति॑ च (१.१.५) इत्यनेन गुणनिषेधो भवति ।

<u>धातुः</u>	<u>लुटि प्रथमैकवचने</u>	<u>धातुः</u>	<u>लुटि प्रथमैकवचने</u>
		कुच सङ्क्लोचने	कुचिता
गुज शब्दे	गुजिता	कुटा कौटिल्ये	कुटिता
पुट संक्षेषणे	पुटिता	स्फुट विकसने	स्फुटिता
मुट आक्षेपमर्दनयोः	मुटिता	त्रुट छेदने	त्रुटिता
तुट कलहकर्मणि	तुटिता	चुट छेदने	चुटिता
छुट छेदने	छुटिता	जुट बन्धने	जुटिता
लुट संक्षेषणे	लुटिता	घुट प्रतिघाते	घुटिता
गुड रक्षायाम्	गुडिता	कुड बाल्ये	कुडिता
पुड उत्सर्गे	पुडिता	तुड तोडने	तुडिता
थुड संवरणे	थुडिता	स्थुड संवरणे	स्थुडिता
स्फुड संवरणे	स्फुडिता	चुड संवरणे	चुडिता
ब्रुड संवरणे	ब्रुडिता	क्रुड निमज्जने	क्रुडिता
छुर छेदने	छुरिता	गुरी उद्यमाने	गुरिता
स्फुर सञ्चलने	स्फुरिता	स्फुल सञ्चलने	स्फुलिता

सेट ऋदुपथधातवः:

ये सेट-धातवः ऋदुपथाः, तेषां पुगन्तलघूपथस्य च (७.३.८६) इत्यनेन उपथा-गुणः भवति ।

वृष् + इता → पुगन्तलघूपथस्य च (७.३.८६) → वर्ष् + इता → वर्षिता
 हृष् + इता → पुगन्तलघूपथस्य च (७.३.८६) → हर्ष् + इता → हर्षिता

कुटादिगणीयौ सेटौ ऋदुपथधातू द्वौ— कृद्, भृद्

गाङ्कुटादिभ्योऽज्ञिन्ति॑ (१.२.१) इत्यनेन कुटादिगणीयेभ्यः धातुभ्यः जित्-णित्-भिन्न-प्रत्ययः डिव्हत् भवति । अतः एभ्यः धातुभ्यः किंकडति॑ च (१.१.५) इत्यनेन गुणनिषेधो भवति ।

कृद् + इता → गाङ्कुटादिभ्योऽज्ञिन्ति॑ (१.२.१), किंकडति॑ च (१.१.५) → कृडिता

भृङ् + इता → गाङ्कुटादिभ्योऽज्ञिन्डित् (१.२.१), विक्षिति च (१.१.५) → भृडिता

कृप-धातोः धात्वादेशः च परस्मैपदे इडागमनिषेधः

कृप् + इता → पुगन्तलघूपथस्य च (७.३.८६) → कर्प् + इता → कृपो रो लः (८.२.१८) इत्यनेन कृप-धातोः रेफस्य लकारादेशः
→ कल्प् + इता → कल्पिता आत्मनेपदे (परस्मैपदे तासि च कृपः) (७.२.६०) इत्यनेन इडागमनिषेधः अतः कल्पा |

कृपो रो लः (८.२.१८) = कृप-धातोः रेफस्य लकारादेशो भवति | र इति श्रुतिसामान्यं बोध्यम् | तेन यः केवलो रेफः, यश्च क्रकारस्थः
तयोः द्वयोः अपि ग्रहणम् | लः इत्यपि श्रुतिसामान्यमेव | अतः आहत्य कृप-धातोः यदा (गुणादेशं कृत्वा) रेफो भवति, तस्य रेफस्य स्थाने
लकारादेशः; पुनः कृप-धातोः क्रकारस्य यः रेफ-सदृश-अंशः, तस्य स्थाने लसदृश-अंशादेशो भवति— नाम क्र-स्थाने लृ | सूत्रे कृपो
→ कृप + उः इति विच्छेदः | कृप लुप्तष्टीकं पदम्, उः षष्ठ्यन्तं, लः प्रथमान्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | कृपः इत्यस्य
द्विवारम् आवृत्तिः | सूत्रं स्वयं सम्पूर्णम्— कृपः उः कृपः रः लः |

तासि च कृपः (७.२.६०) = कृप-धातोः परस्य परस्मैपदसंज्ञक-तास् च परस्मैपदसंज्ञक-सकारादि-आर्धधातुकप्रत्ययः च अनयोः
इडागमो न भवति | नाम, केवलम् आत्मनेपदसंज्ञक-तासः च आत्मनेपदसंज्ञक-सकारादि-आर्धधातुकप्रत्ययस्य इडागमो भवति | कृप-
धातुः उपदेशो आत्मनेपदी, किन्तु लुटि च कृपः (१.३.१३) इत्यनेन स्य, सन्, तास् इत्येषु त्रिषु प्रत्ययेषु परेषु अयं कृप-धातुः विकल्पेन
परस्मैपदी अपि भवति | सिद्धान्तकौमुद्यां लुटि स्यसनोश्च कृपेः परस्मैपदं वा स्यात् | अतः लुटि परस्मैपदे इडागमाभावे 'कल्पा' | आत्मनेपदे
इडागमे सति 'कल्पिता' | तासि सप्तम्यन्तं, चाव्ययं, कृपः पञ्चम्यन्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | आर्धधातुकस्येऽवलादेः (७.२.३५) इत्यस्य
सम्पूर्णसूत्रस्य अनुवृत्तिः | गमेरित् परस्मैपदेषु (७.२.५८) इत्यस्मात् परस्मैपदेषु इत्यस्य अनुवृत्तिः | न वृद्ध्यश्चतुर्भ्यः (७.२.५९)
इत्यस्मात् न इत्यस्य अनुवृत्तिः | 'च' इत्यनेन सेऽसिचि कृतचृतच्छृदत्वनृतः (७.२.५७) इत्यस्मात् से इत्यस्य सप्तम्यन्तस्य अनुर्क्षणम् |
अनुवृत्ति-सहितसूर्त्र— कृपः परस्मैपदेषु आर्धधातुकस्येऽवलादेः न तासि से च |

ग्रह-धातुः

ग्रहोऽलिटि दीर्घः (७.२.३७) = एकाच्-ग्रहेः विहितस्य इटः दीर्घः स्यात् न तु लिटि ।

ग्रह + इता → **ग्रहोऽलिटि दीर्घः** (७.२.३७) → ग्रह + ईता → ग्रहीता

एवमेव ग्रहीतुम्, ग्रहीतव्यम् |

चक्ष-धातुः

चक्षिङ्-धातुः—

चक्ष-धातोः ख्या / कशा इति आदेशौ | यद्यपि चक्ष-धातुः सेद्, तथापि तस्य ख्या/कशा इति धात्वादेशौ अनिटौ |

चक्ष् + लुट् → ख्या + ता → ख्याता

चक्ष् + लुट् → कशा + ता → कशाता

चक्षिङः ख्याज् (२.४.५४) | ख्याता | कशाता |

चक्षिङ्-धातोः आर्धधातुकप्रत्यये परे ख्याज्-आदेशः | किन्तु अत्र भाष्यकारो वदति यत् क्षादिरयमादेशः, इत्युक्तौ आदेशः 'ख्या' न अपि
तु 'ख्शा', तदा चत्वारिंशेन 'कशा' भवति | अपि चा पूर्वत्रासिद्धम् (८.२.१) इति अधिकारे एकं वार्तिकम् अस्ति ख्शाजः शस्य यो वा वक्तव्यः

| अनेन ख्यात् इति आदेशस्य शकारस्य विकल्पेन यकारादेशो भवति | फलितार्थः अयं यत् आर्धधातुकप्रत्यये परे चक्षिड़-धातोः स्थाने ख्यात्, ख्यात् इति द्वौ आदेशौ सिद्धौ | एकवारं ख्यात्, अपरस्मिन् पक्षे ख्यात् |

चक्षिड़ः ख्यात् (२.४.५४) = चक्षिड़ः ख्यातादेशो भवति आर्धधातुके | चक्षिड़ः षष्ठ्यन्तं, ख्यात् प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | आर्धधातुके (२.४.३५) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— चक्षिड़ः ख्यात् आर्धधातुके |

अज्-धातुः

अज्-धातोः वी इति आदेशः | यद्यपि अज्-धातुः सेद्, तथापि तस्य वी इति धात्वादेशः अनिट् |

अज् + लुट् → वी + ता → सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) → वे + ता → वेता

अजेर्व्यधन्पोः (२.४.५६) | अज् → वेता |

अजेर्व्यधन्पोः (२.४.५६) = अजेर्धातोः वी इत्ययमादेशः स्यादार्धधातुकविषये घञ् च अप् च वर्जयित्वा | अजे: षष्ठ्यन्तं, वी प्रथमान्तम्, अधन्पोः सप्तम्यन्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | आर्धधातुके (२.४.३५) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— अजे: वी आर्धधातुके अधन्पोः |

इति भ्वादिगणात् आरभ्य क्रयादिगण-पर्यन्तं सर्वेषां सेटां हलन्तधातूनां लुट्-लकारस्य रूपसिद्धिः समाप्तः |

३) भ्वादिगणात् आरभ्य क्रयादिगण-पर्यन्तं सर्वेषां वेटाम् अनिटां च हलन्तधातूनां लुट्-लकारस्य रूपसिद्धिः

हलन्तधातुषु १०२ धातवः अनिटः इति जानीमः | अपि च हलन्तधातुषु ३७ धातवः वेटः इत्यस्माभिः दृष्टम् | एतेषु पुनः २४ धातवः ऊदितः, ८ धातवः रथादयः, अपि च एकः निर-उपर्सगपूर्वक-कुष्-धातुः | सम्प्रति एतेषां सर्वेषां लुट्-लकारान्तरूपं साधयिष्यामः | धेयं यत् तास्-प्रत्ययः तकारादिः अतः सर्वत्र तकारे परे हल्-सन्धिः यथा भवति, तथैव अत्र सर्वत्र चिन्तनीयम् अस्ति |

कवर्गान्तधातवः

धातोः अन्तिमवर्णः ककारः, खकारः, अथवा गकारः चेत्, खरि च (८.४.५५) इत्यनेन चर्त्वं कृत्वा रूपसिद्धिः क्रियते |

एक एव एकाच् कवर्गान्तधातुः अनिट् अस्ति—

शक् + ता → खरि च (८.४.५५) → शक्ता

खरि च (८.४.५५) = झलः स्थाने चरादेशो भवति खरि परे | खरि सप्तम्यन्तं, च अव्ययपदं, द्विपदमिदं सूत्रम् | झलां जश् झाशि (८.४.५३) इत्यस्मात् झलां इत्यस्य अनुवृत्तिः; अभ्यासे चर्च (८.४.५४) इत्यस्मात् चर्च इत्यस्य अनुवृत्तिः | तयोर्खर्वाचि संहितायाम् (८.२.१०८) इत्यस्मात् संहितायाम् इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रं— झलां चू खरि च संहितायाम् |

चवर्गान्तधातवः

एकाच्-चकारान्तधातवः – षड् धातवः अनिटः

पुगन्तलघूपधस्य च (७.३.८६) इत्यनेन यथासङ्गं लघूपधधातूनाम् उपधागुणः भवति | तदा सर्वत्र चोः कुः (८.२.३०) इत्यनेन कुत्वं, तदा खरि च (८.४.५५) इत्यनेन चर्त्वम् |

पच् + ता → चोः कुः (८.२.३०) → पक् + ता → खरि च (८.४.५५) + ता → पक् + ता → पक्ता

वच् + ता →

रिच् + ता →

विच् + ता →

सिच् + ता →

मुच् + ता →

पुगन्तलघूपधस्य च (७.३.८६) = पुगन्तस्य अङ्गस्य लघूपधस्य च इकः गुणः भवति सार्वधातुके आर्धधातुके च प्रत्यये परे | पुक् अन्ते यस्य तत् पुगन्तम्, लघूवी उपधा यस्य तत् लघूपधम् | पुगन्तश्च लघूपधश्च तयोः पुगन्तलघूपधं समाहारद्वन्द्वः, तस्य पुगन्तलघूपधस्य | पुगन्तलघूपधस्य षष्ठ्यन्तं पदम्, च अव्ययपदं, द्विपदमिदं सूत्रम् | मिदेर्गुणः (७.३.८२) इत्यस्मात् गुणः इत्यस्य अनुवृत्तिः; सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) इत्यस्य पूर्णानुवृत्तिः | अङ्गस्य (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | इको गुणवृद्धी (१.१.३) इत्यनेन परिभाषा-सूत्रेण, इकः स्थानी भवति यत्र स्थानी नोक्तम् | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— पुगन्तलघूपधस्य च अङ्गस्य इकः गुणः सार्वधातुकार्धधातुकयोः |

चोः कुः (८.२.३०) = चर्वास्य स्थाने कवगदिशो भवति झलि पदान्ते च | चोः षष्ठ्यन्तं, कुः प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | झलो झलि (८.२.२६) इत्यस्मात् झलि इत्यस्य अनुवृत्तिः | स्कोः संयोगाद्योरन्ते च (८.२.२९) इत्यस्मात् अन्ते, च इत्यनयोः अनुवृत्तिः | पदस्य (८.१.१६) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— चोः कुः झलि पदस्य अन्ते च |

वेट-चकारान्तधातवः—तञ्च् व्रश्च

तञ्च् व्रश्च इत्येतो द्वौ धातू वेटौ |

तञ्च्-धातुः:

इडादिपक्षे—

तञ्च् + इता → तञ्चिता

अनिडादिपक्षे—

अस्य साधनार्थं धेयं यत् वस्तुतस्तु नोपधधातूनां मूले दन्त्यनकारः एव अस्ति |

तन्च् + ता → चोः कुः (८.२.३०) → तन्क् + ता → नश्चापदान्तस्य झलि (८.३.२४) → खरि च (८.४.५५) → तंक् + ता → अनुस्वारस्य ययि परस्वर्णः (८.४.५८) → तङ्क्ता

नश्चापदान्तस्य झलि (८.३.२४) = अपदान्तस्य नकारस्य मकारस्य च स्थाने अनुस्वारादेशो भवति झलि परे | झल-प्रत्याहारे वर्गस्य प्रथमः, द्वितीयः, तृतीयः, चतुर्थः च वर्णः अपि च श्, ष्, स्, ह् इति वर्णाः अन्तर्भूताः | पदस्य अन्तः पदान्तः, न पदान्तः अपदान्तः तस्य अपदान्तस्य | नः षष्ठ्यन्तं, च अव्ययपदम्, अपदान्तस्य षष्ठ्यन्तं, झलि सप्तम्यन्तं, अनेकपदमिदं सूत्रम् | मोऽनुस्वारः (८.३.२३) इत्यस्मात् मः, अनुस्वारः इत्यनयोः अनुवृत्तिः | तयोर्यावचि संहितायाम् (८.२.१०८) इत्यस्मात् संहितायाम् इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— अपदान्तस्य मः नः च अनुस्वारः झलि संहितायाम् |

अनुस्वारस्य ययि परस्वर्णः (८.४.५८) = अनुस्वारस्य स्थाने परस्वरणदिशो भवति ययि परे | परस्य सर्वाणः, परस्वर्णः, षष्ठी तत्पुरुषः | अनुस्वारस्य षष्ठ्यन्तं, ययि सप्तम्यन्तं, परस्वर्णः प्रथमान्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | यय्-प्रत्याहारे श्, ष्, स्, ह् एतान् वर्जयित्वा सर्वे हल-वर्णाः अन्तर्भूताः | तयोर्यावचि संहितायाम् (८.२.१०८) इत्यस्मात् संहितायाम् इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— अनुस्वारस्य ययि परस्वर्णः संहितायाम् |

व्रश्च-धातुः

इडादिपक्षे—

व्रश्च + इता → व्रश्चिता

अनिडादिपक्षे—

व्रश्च + ता → स्कोः संयोगाद्योरन्ते च (८.२.२९) → व्रच् + ता → व्रश्चप्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छां षः (८.२.३६) → व्रष् + ता → षुना षुः (८.४.४१) → व्रष्टा

प्रश्नः उदेति कथं स्कोः संयोगाद्योरन्ते च (८.२.२९) इत्यनेन शकारलोपः यदा सूत्रेण सकारलोपस्य विधानम् | सामान्यतया वदामः यत् 'वस्तुतः अत्र मूले सकारः आसीत् श्रुत्वसन्धिना एव शकारः जातः' | अस्तु, ततु सत्यं; किन्तु अधुना शकारः अस्ति किल न तु सकारः | इति चेत् कथं वा स्कोः संयोगाद्योरन्ते च (८.२.२९) इत्यनेन शकारलोपः स्यात् ? अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः (५६) इति परिभाषया नशिष्यमाणं निमित्तं न स्वीकर्तव्यम् इत्यस्मात् व्रश्चप्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छां षः (८.२.३६) इत्यनेन श्रुत्वसन्धेः निमित्तचकारस्य जायमानात् नाशात् स्तोः शुना शुः (८.४.४०) इति सूत्रं न प्रवर्तनीयमेव | अतः स्कारः तिष्ठति | व्रस्च + ता → स्कोः संयोगाद्योरन्ते च (८.२.२९) → व्रच् + ता |

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च (८.२.२९) = संयोगस्य प्रथमसदस्यः सकारः ककारः वा चेत्, संयोगस्य प्रथमसदस्यलोपे भवति न तु द्वितीयसदस्यस्य, झलि पदान्ते च | स् च क् च तयोरितरेतरद्वन्द्वः स्कौ, तयोः स्कोः | संयोगस्य आदि संयोगादि, तयोः संयोगाद्योः, पष्ठीतपुरुषः | संयोगान्तस्य लोपः (८.२.२३) इत्यस्मात् लोपः इत्यस्य अनुवृत्तिः | झलो झलि (८.२.२६) इत्यस्मात् झलि इत्यस्य अनुवृत्तिः | पदस्य (८.१.१६) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्—संयोगाद्योः स्कोः लोपः झलि पदस्य अन्ते च |

व्रश्चप्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छां षः (८.२.३६) = व्रश्च, भ्रस्ज, सृज, मृज, यज्, राज्, भ्राज्, छकारान्ताः शकारान्ताः चैषां धातूनाम् अन्तिमवर्णस्य स्थाने षकारादेशो भवति झलि पदान्ते च | अलोऽन्त्यस्य (१.१.५२) इत्यनेन अन्तिमवर्णस्य एव स्थाने षकारादेशः, न तु पूर्णपदस्य | व्रश्च भ्रस्जश्च सृजश्च मृजश्च यजश्च राजश्च भ्राजश्च छश्च श् च तेषामितरेतरद्वन्द्वः व्रश्चप्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छाः, तेषां व्रश्चप्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छाम् | व्रश्चप्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छां षष्ठ्यन्तं, षः प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | अत्र 'जच्छां' इति भागे छे च (६.१.७३) इत्यनेन तुक्-आगमे सति जत्त्वां, तदा श्रुत्वसन्धौ जच्छां | झलो झलि (८.२.२६) इत्यस्मात् झलि इत्यस्य अनुवृत्तिः | स्कोः संयोगाद्योरन्ते च (८.२.२९) इत्यस्मात् अन्ते, च इत्यनयोः अनुवृत्तिः | पदस्य (८.१.१६) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्—व्रश्चप्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छां षः झलि पदस्य अन्ते च |

षुना षुः (८.४.४१) = दन्त्यसकारस्य तवर्गीयवर्णस्य च स्थाने मूर्धन्यषकारादेशः टवर्गीयवर्णादेशश्च भवतः, मूर्धन्यषकार-टवर्गीयवर्णयोः योजननं |

व्यच्-धातुः

व्यच्-धातुः सेद् | अत्र विशेषवार्ता एवं यत् व्यचेः कुटादित्वमनसीति वक्तव्यम् इति वातिकेन व्यच्-धातोः परं यावन्तः अस्-भिन्न-कृत-प्रत्ययाः सन्ति, ते सर्वे डिद्वत् भवन्ति | परन्तु तिङ्ग-प्रत्ययाः तथा न भवन्ति | प्रत्ययः डिद्वत् अस्ति चेत् व्यच् इति प्रकृतौ सम्प्रसारणं भवति | तिङ्ग-प्रत्ययाः वार्तिकस्य अन्तर्गते न सन्ति अतः डिद्वत् न सन्ति | तदर्थं सम्प्रसारणं न भवति | व्यच् + इता → व्यचिता |

एकाच्-छकारान्तधातुः—एक एव छकारन्तधातुः अनिट् अस्ति |

च्छोः शूडनुनासिके च (६.४.१९) इत्यनेन शत्वं, तदा व्रश्चप्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छां षः (८.२.३६) इत्यनेन षत्वम्

प्रच्छ + ता → च्छोः शूडनुनासिके च (६.४.१९) → प्रश् + ता → व्रश्चप्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छां षः (८.२.३६) → प्रष् + ता → षुना षुः (८.४.४१) → प्रष्टा

च्छोः शूडनुनासिके च (६.४.१९) = तुक्-सहित-छकारस्य स्थाने शकारादेशः अपि च वकारस्य स्थाने ऊद्-आदेशो भवति अनुनासिकादि-प्रत्यये परे, क्विपरे, झलादि-प्रत्यये च परे | च्छ च व् च तयोरितरेतरद्वन्द्वः च्छोः, तयोः च्छोः | श् च ऊ च तयोः समाहारद्वन्द्वः शूड् | झलां जशोऽन्ते (८.२.३९) इत्यनेन ठकारस्य स्थाने डकारः | च्छोः षष्ठ्यन्तं, शूड् प्रथमान्तम्, अनुनासिके सप्तम्यन्तं, च अव्ययपदम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | अनुनासिकस्य क्विझलोः किञ्चिति (६.४.१५) इत्यस्मात् क्विझलोः इत्यस्य अनुवृत्तिः | अङ्गस्य (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— च्छोः अङ्गस्य शूड् क्विझलोः अनुनासिके च |

जकारान्तधातवः

एकाच्-जकारान्तधातवः – १५ धातवः अनिटः

एषु केचन सामान्याः, केचन च विशेषाः | ये सामान्याः सन्ति ते लघूपद्धाः चेत् पुगन्तलघूपृष्ठस्य च (७.३.८६) इत्यनेन गुणकार्यं भवति; सामान्यानां सर्वेषां हल्सन्धिः भवति चोः कुः (८.२.३०) च खरि च (८.४.५५) चेति सूत्राभ्याम् |

त्यज् + ता → चोः कुः (८.२.३०) → त्यग् + ता → खरि च (८.४.५५) → त्यक्ता

भज् + ता →

निज् + ता → पुगन्तलघूपृष्ठस्य च (७.३.८६) → नेज् + ता → चोः कुः (८.२.३०) → खरि च (८.४.५५) → नेक्ता

विज् + ता →

भुज् + ता →

रुज् + ता →

युज् + ता →

भञ्ज् + ता →

रञ्ज् + ता →

स्वञ्ज् + ता →

सञ्ज् + ता →

विशिष्ट-अनिट-जकारान्तधातवः

धातो आगमः

मस्ज् - मस्जिनशोर्ज्ञलि (७.१.६०)

सृज् - सृजिदृशोर्ज्ञल्यमकिति (६.१.५८)

मस्ज्-धातुः

मस्ज्-धातोः नुमागमः भवति झलादिप्रत्यये परे |

मस्जिनशोर्ज्ञलि (७.१.६०) = मस्ज्-धातोः च नश्-धातोः च नुम्-आगमो भवति झलादि-प्रत्यये परे | मस्जिश्व नश् च तयोरितरेतरद्वन्द्वः मस्जिनशौ, तयोर्मस्जिनशोः | मस्जिनशोः षष्ठ्यन्तं, झलि सप्तम्यन्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | इदितो नुम् धातोः (७.१.५८) इत्यस्मात् नुम् इत्यस्य अनुवृत्तिः | अङ्गस्य (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः, येन 'प्रत्यय'-पदस्यापि सूत्रार्थं आक्षेपः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम् — मस्जिनशोः अङ्गस्य नुम् झलि प्रत्यये |

मस्जेस्त्यात्पूर्वं नुम् वक्तव्यः इति वार्तिकेन मस्ज्-धातोः नुम्-आगमः भवति अन्त्यात् वर्णात् पूर्वम् |

मस्ज् + ता → मस्ज्ज + ता → स्कोः संयोगाद्योरन्ते च (८.२.२९) → मन्ज् + ता → चोः कुः (८.२.३०) → मन् + ता → नश्चापदान्तस्य झलि (८.३.२४) → मंग् → ता → खरि च (८.४.५५) → मंक् + ता → अनुस्वारस्य ययि परस्वर्णः (८.४.५८) → मङ्क्ता

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च (८.२.२९) = संयोगस्य प्रथमसदस्यः सकारः ककारः वा चेत्, संयोगस्य प्रथमसदस्यलोपो भवति न तु द्वितीयसदस्यस्य, झलि पदान्ते च | स् च क् च तयोरितरेतरद्वन्द्वः स्को, तयोः स्कोः | संयोगस्य आदि संयोगादि, तयोः संयोगाद्योः, षष्ठीतपुरुषः | **संयोगान्तस्य लोपः** (८.२.२३) इत्यस्मात् लोपः इत्यस्य अनुवृत्तिः | झलो झलि (८.२.२६) इत्यस्मात् झलि इत्यस्य अनुवृत्तिः | **पदस्य** (८.१.१६) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— संयोगाद्योः स्कोः लोपः झलि पदस्य अन्ते च |

नश्चापदान्तस्य झलि (८.३.२४) = अपदान्तस्य नकारस्य मकारस्य च स्थाने अनुस्वारादेशो भवति झलि परे | झल-प्रत्याहारे वर्गस्य प्रथमः, द्वितीयः, तृतीयः, चतुर्थः च वर्णाः अपि च श्, ष्, स्, ह् इति वर्णाः अन्तर्भूताः | पदस्य अन्तः पदान्तः, न पदान्तः अपदान्तः तस्य अपदान्तस्य | नः षष्ठ्यन्तं, च अव्ययपदम्, अपदान्तस्य षष्ठ्यन्तं, झलि सप्तम्यन्तं, अनेकपदमिदं सूत्रम् | **मोऽनुस्वारः** (८.३.२३) इत्यस्मात् मः, अनुस्वारः इत्यनयोः अनुवृत्तिः | तयोर्यावचि संहितायाम् (८.२.१०८) इत्यस्मात् संहितायाम् इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— अपदान्तस्य मः नः च अनुस्वारः झलि संहितायाम् |

अनुस्वारस्य ययि परस्वर्णः (८.४.५८) = अनुस्वारस्य स्थाने परस्वरणदिशो भवति ययि परे | परस्य सवर्णः, परस्वर्णः, षष्ठी तत्पुरुषः | अनुस्वारस्य षष्ठ्यन्तं, ययि सप्तम्यन्तं, परस्वर्णः प्रथमान्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | यय्-प्रत्याहारे श्, ष्, स्, ह् एतान् वर्जयित्वा सर्वे हल्-वर्णाः अन्तर्भूताः | तयोर्यावचि संहितायाम् (८.२.१०८) इत्यस्मात् संहितायाम् इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— अनुस्वारस्य ययि परस्वर्णः संहितायाम् |

सृज-धातुः

सृजिदृशोऽर्जल्यमकिति (६.१.५८) इत्यनेन सृज-धातोः अम्-आगमो भवति कित्-भिन्न-झलादि प्रत्यये परे |

सृज् + ता → सृज् + अम् + ता → सृ-अ-ज् + ता → इको यणचि (६.१.७६) → सृज् + ता →
व्रश्वप्रस्त्वसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः (८.२.३६) → सृष् + ता → षुना षुः (८.४.४१) → स्रष्टा

सृजिदृशोऽर्जल्यमकिति (६.१.५८) = सृज-धातोः च दृश-धातोः च अम्-आगमो भवति कित्-भिन्न-झलादि प्रत्यये परे | सृजिश्व दृश्व तयोरितरेतरद्वन्द्वः सृजिदृशौ, तयोः सृजिदृशोः | न कित् अकित् नज्ञत्पुरुषः, तस्मिन् अकिति | सृजिदृशोः षष्ठ्यन्तं, झलि सप्तम्यन्तम्, अम् प्रथमान्तम्, अकिति सप्तम्यन्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | सूत्रं स्वयं सम्पूर्णाम्— सृजिदृशोः अम् झलि अकिति |

धात्वादेशः

भ्रस्ज् – भ्रस्जो रोपधयोः रमन्यतरस्याम् (६.४.४७)

अज्-धातुः – अजेव्यघञपोः (२.४.५६)

विज्-धातुः – विज इट् (१.२.२)

भ्रस्ज्-धातुः

भ्रस्जो रोपधयोः रमन्यतरस्याम् (६.४.४७) | भ्रस्ज् → भर्षा, भ्रष्टा |

भ्रस्जो रोपधयोः रमन्यतरस्याम् (६.४.४७) = भ्रस्ज-धातोः रेफस्य उपधावर्णस्य च स्थाने विकल्पेन रम्-आगमो भवति आर्धधातुक-प्रत्यये परे | 'रम्' इति आगमे अकारः उच्चारणार्थः; मकारः इत्संज्ञकश्च | कौमुदीकारः प्रतिपादयति यदत्र 'स्थाने' इत्यपि अस्ति, 'आगमः' इत्यपि अस्ति; एकस्मिन्नेव सूत्रे उभे कार्ये | नाम 'रेफस्य उपधावर्णस्य च स्थाने' भवति—स्थानषष्ठीनिर्देशाद्वापधयोर्निवृत्तिः; अपि च रम् इति आगमः अस्ति मित्तादन्त्यादवः परः | रम् इत्यस्मिन् अकारः उच्चारणार्थः | रश्व उपधा च तयोरितरेतरद्वन्द्वो रोपधे, तयोः रोपधयोः | भ्रस्जः षष्ठ्यन्तं, रोपधयोः षष्ठ्यन्तं, रमश्व प्रथमान्तम्, अन्यतरस्यां सप्त्यम्यन्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | **आर्धधातुके** (६.४.४६) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— भ्रस्जो रोपधयोः रम् अन्यतरस्याम् आर्धधातुके |

भ्रस्ज् + ता → भ्रस्जो रोपधयोः रमन्यतरस्याम् (६.४.४७) इत्यनेन भ्रस्ज-धातोः रेफस्य उपधावर्णस्य च स्थाने, रम्-आगमः च → रेफसकारयोः निवृत्तिः → भज् → रेफः इति आगमः → भर्ज् → भर्ज् + ता → व्रश्वभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः (८.२.३६) इत्यनेन व्रश्वभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः झलि → भर्ष् + ता → षुना षुः (८.४.४१) → भष्ट

तदभावे—

भ्रस्ज् + ता → स्कोः संयोगाद्योरन्ते च (८.२.२९) इत्यनेन संयोगाद्योः स्कोः लोपः झलि → भ्रज् + ता → व्रश्वभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः (८.२.३६) इत्यनेन व्रश्वभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः झलि → भ्रष् + ता → षुना षुः (८.४.४१) → भष्ट

अज् + लुट् → वेता |

अजेव्यधन्पोः (२.४.५६) = अजेधातोः वी इत्ययमादेशः स्यादार्थधातुकविषये घञ् च अप् च वर्जयित्वा | अजे: षष्ठ्यन्तं, वी प्रथमान्तम्, अघन्पोः सप्तम्यन्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | आर्धधातुके (२.४.३५) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— अजे: वी आर्धधातुके अघन्पोः |

विज इट् (१.२.२) = तुदादिगणीय-विज्-धातुतः ('ओविजी भयचलनयोः' इत्यस्मात्) सर्वे विधीयमानाः इडादि-प्रत्ययाः डिद्वत् भवन्ति | उद्विजिता, उद्विजितुम्, उद्विजितव्यम् | इटिति किम्? उद्वेजनम्, उद्वेजनीयम् | विजः पञ्चम्यन्तम्, इट्-प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | गङ्गुटादिभ्योऽज्ञिनिष्ठित् (१.२.१) इत्यस्मात् डित् इत्यस्य अनुवृत्तिः | अनुवृत्ति-सहितं सूत्रम्— विजः इट् डित् |

यथा—

उट् + विज् + इता → पुण्तलघूपूधस्य च (७.३.८६) इत्यनेन गुणादेशः प्रसक्तः → प्रत्ययः सेट् अतः डिद्वत्; तस्मात् विकेष्टति च (१.१.५) इत्यनेन गुणनिषेधः → उद्विजिता

यज्-धातुः - सन्धिविशेषः

यज् - व्रश्वभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः (८.२.३६) इत्यनेन झलि परे षत्त्वम् |

यज् + ता → व्रश्वभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः (८.२.३६) → यष् + ता → षुना षुः (८.४.४१) → यष्ट

वेट्-धातवः - अञ्ज् मृज्

अञ्ज्-धातुः

इडादिपक्षे—

अञ्ज् + इता → अञ्जिता

अनिडादिपक्षे—

अन्ज् + ता → चोः कुः (८.२.३०) → अन्न् + ता → नश्वपदान्तस्य झलि (८.३.२४) → खरि च (८.४.५५) → अनुस्वारस्य ययि परस्वर्णः (८.४.५८) → अङ्गका

मृज्-धातुः

मृजेर्वृद्धिः (७.२.११४) इत्यनेन मृज्-धातोः इकः वृद्धिः भवति सार्वधातुके च आर्धधातुके च प्रत्यये परे |

इडादिपक्षे—

मृज् + इता → मृजेर्वृद्धिः (७.२.११४) → मार्जिता

अनिडादिपक्षे—

मृज् + ता → मृजेर्वृद्धिः (७.२.११४) → मार्ज् + ता → व्रश्वप्रस्त्रसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः (८.२.३६) → माष्ट

मृजेर्वृद्धिः (७.२.११४) = मृज्-धातोः इकः वृद्धिः भवति सार्वधातुके च आर्धधातुके च प्रत्यये परे | अङ्गकार्यत्वात् प्रत्ययः परे अस्त्येव; स च प्रत्ययः धातोः भवति इति कृत्वा सार्वधातुकः अथवा आर्धधातुकः भवेदेव | मृजे: षष्ठ्यन्तं, वृद्धिः प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | इकोगुणवृद्धी (१.१.३) इत्यस्मात् परिभाषासूत्रात् इकः इत्यस्य षष्ठ्यन्ता अनुवृत्तिः | अङ्गस्य (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— मृजे: अङ्गस्य इकः वृद्धिः |

तवगान्तधातवः:

तकारान्ताः थकारान्ताः च धातवः सर्वे सेटः |

एकाच्-दकारान्तधातवः – १५ धातवः अनिटः | एते सर्वे सामान्याः— लघूपधाः चेत् पुगन्तलघूपधस्य च (७.३.८६) इत्यनेन गुणकार्यं भवति; सर्वेषां हल्सन्धिः भवति खरि च (८.४.५५) इति सूत्रेण |

अद् + ता → खरि च (८.४.५५) → अत् + ता → अत्ता |

पद् + ता →

सद्+ ता →

शद्+ ता →

हद्+ ता →

खिद्+ ता →

छिद्+ ता →

भिद्+ ता →

विद्+ ता →

स्विद्+ ता →

क्षुद्+ ता →

तुद्,+ ता →

नुद् + ता →

स्कन्द + ता →

दकारान्तधातुषु द्वौ धातू वेटौ – क्लिद्, स्यन्द्

क्लिद्-धातुः

इडादिपक्षे—

क्लिद् + इता → पुगन्तलघूपधस्य च (७.३.८६) → क्लेदिता

अनिडादिपक्षे—

क्लिद् + ता → पुगन्तलघूपधस्य च (७.३.८६) → क्लेद् + ता → खरि च (८.४.५५) → क्लेत्ता

स्यन्द्-धातुः

इडादिपक्षे—

स्यन्द् + इता →

अनिडादिपक्षे—

स्यन्द् + ता →

एकाच्-धकारान्तधातवः – १० धातवः अनिटः | एते सर्वे सामान्याः— लघूपधाः चेत् पुगन्तलघूपधस्य च (७.३.८६) इत्यनेन गुणकार्यं भवति; सर्वेषां हल्सन्धिः भवति झाषस्तथोर्धोऽधः (८.२.४०), झलां जश् झशि (८.४.५३) इति सूत्राभ्याम्।

१) झाषस्तथोर्धोऽधः: इत्यनेन प्रत्ययादौ त्, थ् इत्यनयोः स्थाने धकारादेशो भवति |

झाषस्तथोर्धोऽधः: (८.२.४०) = झाष-उत्तरस्य तकारथकारयोः स्थाने धकारादेशो भवति, धा-धातुं वर्जयित्वा | तस्च थ् च तथौ इतरेतरद्वन्द्वः; तयोः, तथोः | तकारोत्तर-अकारः उच्चारणार्थम् अस्ति; अग्रे 'धः' इत्यस्य धकारोत्तर-अकारः अपि तथा | न धा, अधा नन्तत्पुरुषः; तस्मात् अधः | झाषः पञ्चम्यन्तं, तथोः षष्ठ्यन्तं, धः प्रथमान्तम्, अधः पञ्चम्यन्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | सूत्रं स्वयं सम्पूर्णम्— झाषः तथोः धः अधः |

२) तदा झलां जश् झशि इत्यनेन धात्वन्ते चतुर्थवर्णस्य स्थाने तृतीयादेशो भवति |

झलां जश् झशि (८.४.५३) = झलां स्थाने जशादेशो भवति झशि परे | स्थानेऽन्तरतमः (१.१.५०) इत्यनेन जश्-वर्णेषु वर्णनिधारणम् | झलां षष्ठ्यन्तं, जशः प्रथमान्तम्, झशि सप्तम्यन्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | झश्-प्रत्याहारे वर्णाणां तृतीयचतुर्थाः च वर्णाः अन्तर्भूताः | तयोर्यावचि संहितायाम् (८.२.१०८) इत्यस्मात् संहितायाम् इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— झलां जश् झशि संहितायाम् |

व्यध्

सिध् + ता →

कुध्

क्षुध्

बुध्

युध्

शुध्

राध्

साध्

बन्ध्

द्वौ धकारान्तौ वेटौ धातू - सिध्, रध्

सिध्-धातुः

इडादिपक्षे—

सिध् + इता →

अनिडादिपक्षे—

सिध् + ता →

रध्-धातुः

रधिजभोरचि (७.१.६१) इत्यनेन रध्-धातोः, जभ्-धातोः च नुमागमः अजादिप्रत्यये परे | परन्तु—

नेट्यालिटि रधे: (७.१.६२) इत्यनेन रध्-धातोः नुमागमः न भवति लिट्-भिन्नप्रत्यये परे | अतः लुटि रध्-धातोः नुमागमो नास्ति |

इडादिपक्षे—

रध् + इता →

अनिडादिपक्षे—

रथ् + ता →

एकाच्-धकारान्तधातवः - द्वौ धातू अनिटौ | मन्, हन् |

अत्र नश्चापदान्तस्य झलि (८.३.२४), अनुस्वारस्य ययि परस्वर्णः (८.४.५८) इति सूत्राभ्याम् अनुस्वारः, तदा परस्ववण्डिशः |

मन् + ता →

हन् + ता →

पवर्गान्तधातवः

एकाच्-पकारान्तधातवः - १३ धातवः अनिटः | एषु दश धातवः सामान्याः; त्रयः ये ऋदुपधधातवः, तेषां विशिष्टकार्यम् |

दश सामान्यपकारान्ताः अनिट्-धातवः—

तप् + ता → **खरि च** (८.४.५५) → तस्मा

वप् + ता →

शप् + ता →

स्वप् + ता →

क्षिप् + ता →

तिप् + ता →

लिप् + ता →

छुप् + ता →

लुप् + ता →

आप् + ता →

तृप्, वृप्, सृप् एते त्रयः धातवः अनुदात्ताः च ऋदुपधाः च इत्यतः विकल्पेन तेषाम् अमागमो भवति | अधस्थसूत्रद्वयं दृश्यताम्—

एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् (७.२.१०) = यः औपदेशिकधातुः एकाच् अपि अनुदात्तः अपि अस्ति, तस्मात् विहितस्य प्रत्ययस्य इडागमो न भवति |

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् (६.१.५९) = उपदेशो अनुदात्तः यः ऋदुपधः तस्य अम्-आगमः विकल्पेन भवति झलादौ अकिति प्रत्यये परे | तृप्, वृप्, सृप्, मृश्, स्पृश्, कृष् इति षड् धातवः अनुदात्ताः च ऋदुपधाः | ऋत् उपधायां यस्य सः ऋदुपधः बहुवीहिः, तस्य ऋदुपधस्य | अनुदात्तस्य षष्ठ्यन्तं, च अव्ययपदम्, ऋदुपधस्य षष्ठ्यन्तम्, अन्यतरस्यां सप्तम्यन्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | आदेच उपदेशेऽशिति (६.१.४५) इत्यस्मात् उपदेशे इत्यस्य अनुवृत्तिः | सृजिदृशोऽन्तर्लयमकिति (६.१.५८) इत्यस्मात् झलि, अम्, आकिति इत्येषाम् अनुवृत्तिः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— उपदेशे अनुदात्तस्य ऋदुपधस्य अम् झलि अकिति अन्यतरस्याम् |

सृप्, स्पृश्, मृश्, कृष् इत्येते चत्वारः धातवः अनिटः; तृप्, वृप् इत्येतौ द्वौ धातू वेटौ |

तृप्, वृप् इत्येतौ द्वौ धातू तौ एव यौ अनिट्-हलन्तधातुपाठे उक्तौ— तृप् प्रीणने दि प० (तृप्यति), वृप् हर्षमोहनयोः दि प० (वृप्यति) | तर्हि कथम् अत्र वेट्-धातुषु अपि पठितौ ? वस्तुतस्तु एतौ द्वौ धातू मूलतः 'अनुदात्तौ' | अनुदात्तः नाम कः अपि च कथं जानीमः के के धातवः अनुदात्ताः ? अनुदात्तः धातोः एका संज्ञा; अत्र पाणिनिना प्रसङ्गवशात् द्वयोः सूत्रयोः अस्याः संज्ञायाः उपयोगः कृतः— एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् (७.२.१०), अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् (६.१.५९) | तर्हि 'अनुदात्तः' इति संज्ञा उपयुज्यते अष्टाध्यायाणां, किन्तु आस्मिन् ग्रन्थे के के धातवः अनुदात्ताः इति नोक्तम् | प्रायः पाणिने धातुपाठे दत्तं स्यात् परन्तु तादृशग्रन्थः आधुनिकयुगे लुप्तः | तर्हि सूत्रद्वयस्य दर्शनेन प्रकटमस्ति यत् अस्याः संज्ञायाः महत्त्वमस्ति | अधुना किं प्रमाणं कस्य कस्य धातोः अनुदात्तसंज्ञा ?

महाभाष्ये दीयते यत् हलन्तधातुषु १०२ धातवः अनुदात्ताः | अपि च एवमपि दीयते यत् अजन्तेषु १२ + सर्वे उकारान्ताः च ऋकारान्ताः च सेटः; तान् विहाय सर्वे अजन्ताः अनिटः | तत्र एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् (७.२.१०) इति सामान्यसूत्रेण यः धातुः एकाच च अनुदात्तः च, तस्मात् विहितस्य प्रत्ययस्य इडागमो न भवति | परन्तु त्रिभिः सूत्रैः विकल्पेन इडागमः विधीयते | एभिः त्रिभिः सूत्रैः धातुभ्यः इडागमः वा भवति; तेषु धातुषु केवलं द्वौ धातू अनुदात्तौ— तृप्, दृप् | येषाम् इडागमः वा भवति, तेषु तृप्, दृप् इति धातू विहाय अवशिष्टात्वातः सर्वे सेट् इति क्षेत्रात् स्वीकृताः |

एषु च त्रिषु सूत्रेषु एकमस्ति रधादिभ्यश्च (७.२.४५), येन विशिष्टसूत्रेण रथ्, नश्, तृप्, दृह्, मुह्, षुह्, षिह् इत्येभ्यः धातुभ्यः वलादेरार्धातुकस्य इडागमः विकल्पेन भवति | एव च रधादिभ्यश्च (७.२.४५) इति सूत्रम् एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् (७.२.१०) इति सामान्यसूत्रस्य अपवादः | एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् (७.२.१०) इति सामान्यसूत्रेण इडागमनिषेधः भवति स्म, तदा रधादिभ्यश्च (७.२.४५) इत्यनेन विकल्पेन विधीयते | त्रीणि अपि वेट-विधायकसूत्राणि इडागमनिषेधापवादाः वा इडागमविधानापवादाः वा भवन्ति | तृप्, दृप् स्वीकृत्य इडागमनिषेधापवादाः; अन्यान्नपि वेट-धातून् स्वीकृत्य इडागमविधानापवादाः |

बोध्यं यत् अष्टाध्याय्यां केवलम् 'इट' शब्दः लभ्यते; 'सेट्', 'अनिट्', 'वेट्' इत्येते त्रयः शब्दाः अष्टाध्याय्यां न लभ्यन्ते | तर्हि इट इति संज्ञा लभ्यते; अपि च 'अनुदात्तः' इत्यपि लभ्यते | सौकर्यार्थं 'सेट्', 'अनिट्', 'वेट्' इति वदामः, परन्तु मूलसंज्ञा अस्ति 'अनुदात्तः' |

अतः अष्टाध्याय्याः च महाभाष्यस्य च पठनेन धातुस्वभावप्रसङ्गे किं जानीमः ? महाभाष्यात् जानीमः के धातवः अनुदात्ताः | अतः 'स्वभावतः', 'मूलतः' धातुः अनुदात्तः अस्ति न वा इति जानीमः, न तु 'सेट्', 'अनिट्', 'वेट्' | धातुः अनुदात्तः चेत्, एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् (७.२.१०) इति सूत्रेण सामान्यतया तस्मात् धातुतः इडागमः न भवति, नाम स च धातुः 'अनिट्' इति वदामः | अपि च अनुदात्तः नास्ति चेत्, उदात्तः—नाम धातुतः इडागमः विधीयते—धातुः 'सेट्' | एवं च महाभाष्यस्य द्वारा के धातवः अनुदात्ताः, के च उदात्ताः च इति ज्ञायते | तादा अष्टाध्यायां त्रिभिः सूत्रैः केभ्यः धातुभ्यः इडागमः विकल्पेन विधीयते—नाम के धातवः 'वेटः'—इति ज्ञायते |

आहत्य तृप्, दृप् इति द्वौ धातू मूलतः अनुदात्तौ; परन्तु किमर्थम् अनुदात्तौ इति चेत्, येन इडागमनिषेधः स्यात् इति तु नास्ति यतोहि रधादिभ्यश्च (७.२.४५) इत्यनेन साक्षात् उच्यते यत् अनयोः धात्वोः इडागमः विकल्पेन विधीयते | तर्हि तृप्, दृप् इत्यनयोः द्वयोः अनुदात्तत्वं किमर्थम् उक्तम् ? येन अमागमः भवेत् | अनयोः द्वयोः धात्वोः, अनिट्ड्वेन सह, कोऽपि सम्बन्धो नास्ति | अनयोः अनुदात्तत्वं तर्हि किमर्थम् उक्तम् ? अमागमार्थम् | येन अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् (६.१.५९) इत्यनेन अम्-आगमः विकल्पेन विधीयते, किन्तु इडागमः न भवति चेदव अमागमः विधीयते |

रधादिभ्यश्च (७.२.४५) = रथ्, नश्, तृप्, दृप्, दृह्, मुह्, षुह्, षिह् इत्येभ्यः धातुभ्यः वलादेरार्धातुकस्येऽ वा स्यात् |

अनिडादि-तास्-प्रत्ययः झलादि अकित्, अतः तस्य अम्-आगमो भवति | तदा इको यणचि (६.१.७६) इत्यनेन यण्-आदेशः |

सुप्-धातुः अनिट्

सृप् + ता → अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् (६.१.५९) इत्यनेन अम्-आगमः विकल्पेन भवति झलादौ अकिति प्रत्यये परे → सृ + अम् + प् + ता → सृ + अ + प् + ता → इको यणचि (६.१.७६) → स्प् + ता → खरि च (८.४.५५) → स्पसा

यस्मिन् पक्षे अम्-आगमो न भवति—

सृप् + ता → पुग्न्त्तलघूपधस्य च (७.३.८६) → सर्प् + ता → सर्पा

तृप्, दृप्, इति द्वौ धातू वेटौ

यथोक्तम् इडादि-तास्-प्रत्यये परे अम्-आगमः न भवति यतोहि अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् (६.१.५९) इत्यनेन अम्-आगमो भवति झलादि-प्रत्यये परे | इडादि-तास्-प्रत्ययः झलादिः नास्ति | अतः आहत्य तृप्-धातोः त्रीणि रूपाणि भवन्ति; तथैव च दृप्-धातोः |

इडादिपक्षे

तृप् + इता → पुग्न्तलघूपधस्य च (७.३.८६) → तर्पिता

अनिडादिपक्षे

तृप् + ता → अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् (६.१.५९) इत्यनेन अम्-आगमः → त्रसा

अमागमः न भवति चेत्—

तृप् + ता → पुग्न्तलघूपधस्य च (७.३.८६) → तसा

दृप्-धातुः अपि तथा, त्रीणि रूपाणि

दृप् + इता →

दृप् + ता → अमागमे सति →

दृप् + ता → अमागमे असति →

प्रश्नः उदेति यत् अत्र अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् (६.१.५९), पुग्न्तलघूपधस्य च (७.३.८६) इति बाध्यबाधकभावप्रसङ्गे द्वयोः कः सम्बन्धः ? 'तृप् + ता' इति स्थितौ द्व्योरपि युगपत् प्रसक्तिः | अपि च पुग्न्तलघूपधस्य च (७.३.८६) स्वीक्रियते चेत् अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् (६.१.५९) इति सूत्रं निरवकाशं भवति | अतः अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् (६.१.५९) इति पुग्न्तलघूपधस्य च (७.३.८६) इति सूत्रं प्रति अपवादभूतम् |

अन्यः प्रश्नः उदेति यत् अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् (६.१.५९) इति सूत्रे प्रसज्यप्रतिषेधः भवति वा, पर्युदासप्रतिषेधः भवति वा ? सूत्रार्थः उक्तः यत् उपदेशे अनुदात्तः यः ऋदुपधः तस्य अम्-आगमः विकल्पेन भवति झलादौ अकिति प्रत्यये परे | यथा आदेच उपदेशेऽशिति (६.१.४५) इत्यनेन उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्मं न तु शिति | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम् अस्ति एचः धातोः आत् उपदेशे अशिति | अस्य सूत्रार्थस्य व्यक्तीकरणार्थं वाक्यद्वयं वक्तव्यं भवति—उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्मं भवति | शिति प्रत्यये परे न भवति | नाम अत्र आत्वस्य विधानार्थं सप्तमीविभक्तौ किमपि निमित्तं नास्ति | 'उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्मं भवति' | विधानपक्षे किमपि नियमनं नास्ति | तर्हि एवमेव प्रकृतौ तथा कुर्मः चेत् किं भवति—उपदेशे अनुदात्तः यः ऋदुपधः तस्य अम्-आगमः विकल्पेन भवति | झलादौ किति प्रत्यये परे न भवति | एवं वदामः चेत् कः दोषः ? अजादिप्रत्यये परे अपि अमागमः भविष्यति | यकारादिप्रत्यये परे अपि अमागमः भविष्यति | केवलं न भवति कुत्र ? झलादौ किति प्रत्यये परे न भवति |

यङ्गलुग्न्तस्य उदाहरणं स्वीकुर्मः | तृप्-धातोः यङ्गलुकि आतिदेशिकधातुः भवति तरीतृप् | लटि तरीतृप् + ति → अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् (६.१.५९) इत्यनेन विकल्पेन अमागमः → तरीत्रसि | यस्मिन् पक्षे अमागमः न भवति, तस्मिन् पक्षे पुग्न्तलघूपधस्य च (७.३.८६) इत्यनेन गुणः → तरीतर्सि | अधुना लोटि तरीतृप् + आनि → अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् (६.१.५९) इत्यनेन 'उपदेशे अनुदात्तः यः ऋदुपधः तस्य अम्-आगमः विकल्पेन भवति' → अत्रापि अमागमः विकल्पेन भविष्यति → तरीत्रपाणि | यत् अनिष्टम् | तथैव विधिलिङ्गे यकारादिप्रत्यये परे अमागमः भविष्यति— तरीतृप् + यात् → तरीत्रप्यात् | एतदपि अनिष्टं रूपम् | कुत्र न भविष्यति ? परः स्थितः प्रत्ययः झलादिः कित् अस्ति चेदेव अमागमः न स्यात् |

नूनं सार्वधातुकलकारेषु कोऽपि कित्-प्रत्ययः एव नास्ति, अतः यङ्गलुकि, लटि लोटि लडि विधिलिङ्गे च, त्रिषु अपि वचनेषु, त्रिषु अपि पुरुषेषु सर्वत्र अमागमो भविष्यति | अनेन महती समस्या | अस्याः समस्यायाः निवारणार्थं प्रसज्यप्रतिषेधः न भवेत्; अपि तु पर्युदासः एव स्वीकर्तव्यः | अमागमस्य विधानार्थं प्रत्ययः अपेक्षितः; स च प्रत्ययः झलादिः भवेत्, कित् न स्यात् | अनेन अजादिप्रत्ययाः यकारादिप्रत्ययाः च निवार्यन्ते

अन्यः प्रश्नः उदेति यत् इडागमः अथवा अमागमः—द्वयोः मध्ये कस्य विधानं प्रथमम् ? रधादिभ्यश्च (७.२.४५) इत्यनेन रधू, नश, तृप्, दृप्, द्रुह, मुह, ष्णुह, ष्णिह इत्यैत्यः धातुभ्यः वलादेराधधातुकस्येद् वा स्यात् | अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् (६.१.५९) इत्यनेन उपदेशे अनुदात्तः यः ऋदुपधः तस्य अम्-आगमः विकल्पेन भवति झलादौ अकिति प्रत्यये परे | द्वयोः कृते धातोः परः कश्चन प्रत्ययः अपेक्षितः एव | रधादिभ्यश्च (७.२.४५) च परसूत्रम् अतः प्रथमम् इडागमः | तदा एव अमागमः परिशीलनीयः | अन्यच्च प्रथमम् अमागमः

आनीयते चेत् समस्या भवति यत् इडागमस्य विधानात् पूर्वं तास्-प्रत्ययः झलादिः एव | अतः प्रथमम् अमागमः भवति चेत्, स च अमागमः आगमिष्यति यत्र न आगन्तव्यमस्ति | तदा इडागमः भविष्यति; इडागमविधानसूत्रे अमागमः धातौ अस्ति न वा इति प्रसङ्गे किमपि नोक्तम् अतः अमागमः अस्ति चेदपि इडागमविधानं भवति | तस्य निवारणार्थं रधादिभ्यश्च (७.२.४५) परसूत्रम् | अनेन प्रथमम् इडागमः | अनेन इडागमः यत्र भवति तत्र प्रत्ययः झलादिः नास्ति; तस्माच्च तत्र अमागमः न भवति यतोहि प्रत्ययः अजादिः | प्रथमम् इडागमविधानं भवति चेदेव अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् (६.१.५९) इत्यस्य निमित्तम् 'झलादि अकिति प्रत्यये परे' व्यवहारे आगच्छति |

गुप्त-धातुः

स्वरतिसूतिसूयतिधूबूदितो वा (७.२.४४) इति सूत्रेण 'स्वृ शब्दोपतापयोः', षूड़ प्राणिगर्भविमोचने' अदादिगणे, 'षूड़ प्राणिप्रसवे' दिवादिगणे, 'धूबू कम्पने' (स्वादो क्र्यादौ च), अपि च येषाम् उकारस्य इत्संज्ञा, एभ्यः सर्वेभ्यः धातुभ्यः परस्य वलादेरार्थधातुकस्येऽ वा स्यात् |

अतः स्वभावतः गुप्त-धातुः वेद् |

तदा गुप्त-धातोः आय-प्रत्ययः गुप्तधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः (३.१.२८) इति सामान्यसूत्रेण नित्यः, परन्तु आर्धधातुके आयादय आर्धधातुके वा (३.१.३१) इत्येनन विकल्पेन | 'आय' इति धातुप्रत्ययस्य विधानेन अयं धातुः अनेकाच् अतः सेद् |

आयादय आर्धधातुके वा (३.१.३१) इत्येन आर्धधातुकप्रत्ययस्य विवक्षायां स्वार्थे आय-प्रत्ययः विकल्पेन भवति | लुट्-लकारस्य तास्-प्रत्ययः आर्धधातुकसङ्गकः, अतः अत्र आय-प्रत्ययः विकल्पेन विधीयते |

गुप्त + आय → पुगन्तलधूपधस्य च (७.३.८६) → गोपाय → गोपाय अनेकाच् अतः अयं धातुः सेद् → गोपाय + इता → अतो लोपः (६.४.४८) इत्येन अदन्ताङ्गस्य हस्व-अकारलोपो भवति आर्धधातुके प्रत्यये परे → गोपाय् + इता → गोपायिता

यस्मिन् पक्षे 'आय' इति धातु-प्रत्ययः न विधीयते, स्वभावतः गुप्त-धातुः वेद् |

इडादिपक्षे

गुप्त + इता → पुगन्तलधूपधस्य च (७.३.८६) → गोप् + इता → गोपिता

अनिडादिपक्षे

गुप्त + ता → पुगन्तलधूपधस्य च (७.३.८६) → गोप् + ता → गोप्ता

आयादय आर्धधातुके वा (३.१.३१) = आर्धधातुकप्रत्ययस्य विवक्षायां स्वार्थे आय-प्रत्ययः विकल्पेन भवति | आय-आदिषु त्रयः प्रत्ययाः अन्तर्भूताः— आय, ईयङ्, णिङ् | आय आदौ येषां ते आयादयः | आयादयः प्रथमान्तम्, आर्धधातुके सप्तम्यन्तं, वा अव्ययपदं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | धातोः (३.१.२२), प्रत्ययः (३.१.१), परश्च (३.१.२) इत्येषाम् अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— आर्धधातुके, धातोः आयादयः वा प्रत्ययाः परश्च |

अतो लोपः (६.४.४८) = अदन्ताङ्गस्य हस्व-अकारलोपो भवति आर्धधातुके प्रत्यये परे | येन विधिस्तदन्तस्य (१.१.७२) इत्येन अतः अङ्गस्य नाम न केवलम् हस्व-अकारः इत्यङ्गस्य, अपि तु हस्व-अकारान्तस्य अङ्गस्य | अलोङ्गत्तस्य (१.१.५२) इत्येन अन्तिमवर्णस्य एव लोपः (न तु अङ्गस्य) | उपदेशे अनुवर्तते अतः प्रसक्तिः केवलम् उपदेशावस्थायाम्* | अतः षष्ठ्यन्तं, लोपः प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | अनुदात्तोपदेश-वनति-तनोत्यादीना-मनुनासिकलोपो झलि क्विति (६.४.३७) इत्यस्मात् उपदेशे इत्यस्य अनुवृत्तिः | अङ्गस्य (६.४.१), आर्धधातुके (६.४.४६) इत्यनयोः अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— अतः अङ्गस्य लोपः आर्धधातुके उपदेशे |

चुरादिगणे विशिष्टधातूनां पाठे इदं सूत्रम् अवलोकितमासीत् | णिच्-प्रत्ययः आर्धधातुकः अस्ति अतः धातुः अदन्तः चेत्, अतो लोपः (६.४.४८) इत्यस्य प्रसक्तिः भवति |

यथा—

कथ + णिच् → कथ्

गृह + णिच् → गृह्

त्रप् इति वेट्-धातुः

इडादिपक्षे

त्रप् + इता → त्रपिता

अनिडादिपक्षे

त्रप् + ता → त्रपा

स्वरतिसूतिसूयतिधूद्वृदितो वा (७.२.४४) इति सूत्रेण येषां धातूनाम् ऊकारस्य इत्संज्ञा, एभ्यः सर्वेभ्यः धातुभ्यः परस्य वलादेरार्थातुकस्येऽवा स्यात् | त्रपूष् इति धातुः ऊदित्, अतः अस्मात् धातोः इडागमो वा भवति |

कृप् इति वेट्-धातुः

कृपो रो लः (८.२.१८) = कृप्-धातोः रेफस्य लकारादेशो भवति | सूत्रं स्वयं सम्पूर्णम्—कृपः उः कृपः रः लः |

कृपो रो लः (८.२.१८) इति सूत्रेण, आहत्य कृप्-धातोः रेफस्य लकारादेशः; कृप्-धातोः ऊकारस्य अंशः यः रेफसदृशः; तस्य स्थाने लकारसदृशादेशो भवति | यत्र कृप्-धातोः उपधायाः गुणः भवति कर्प्, तत्र रेफस्य स्थाने लकारादेशः अतः कल्प् इति फलं; यत्र उपधागुणो न भवति, तत्र कृप् इत्यस्य ऊकारस्य स्थाने लकारादेशः अतः कृप् इति फलम् |

तासि च कृपः (७.२.६०) = कृप्-धातोः परस्य परस्मैपदसंज्ञक-तास् च परस्मैपदसंज्ञक-सकारादि-आर्थधातुकप्रत्ययः च अनयोः इडागमो न भवति | नाम, केवलम् आत्मनेपदसंज्ञक-तासः च आत्मनेपदसंज्ञक-सकारादि-आर्थधातुकप्रत्ययस्य इडागमो भवति | अनुवृत्ति-सहितसर्वं—कृपः परस्मैपदेषु आर्थधातुकस्येऽवलादेः न तासि से च |

कृप्-धातुः उपदेशो आत्मनेपदी |

किन्तु लुटि च कृपः (१.३.९३) इत्यनेन स्य, सन्, तास् इत्येषु त्रिषु प्रत्ययेषु परेषु अयं कृप्-धातुः विकल्पेन परस्मैपदी अपि भवति |

अतः लुटि परस्मैपदे इडागमाभावे 'कल्पा' | आत्मनेपदे इडागमे सति 'कल्पिता' |

कृप् → पुगन्तलघूपथस्य च (७.३.८६) → कर्प् → कल्प् → कल्पिता आत्मनेपदे / परस्मैपदे तासि च कृपः (७.२.६०) इत्यनेन इडागमनिषेधः अतः कल्पा |

भकारान्तधातवः

एकाच्-भकारान्तधातवः – ३ धातवः अनिटः

त्रिषु अपि सामान्यहल्सन्धिकार्यमस्ति |

१) झाषस्तथोर्धोऽधः: इत्यनेन प्रत्ययादौ त्, थ् इत्यनयोः स्थाने धकारादेशो भवति |

झाषस्तथोर्धोऽधः: (८.२.४०) = झाष्-उत्तरस्य तकारथकारयोः स्थाने धकारादेशो भवति, धा-धातुं वर्जयित्वा | तस्य थ् च तथौ इतरेतरद्वन्द्वः; तयोः, तथोः | तकारोत्तर-अकारः उच्चारणार्थम् अस्ति; अग्रे 'धः' इत्यस्य धकारोत्तर-अकारः अपि तथा | न धा, अधा न अन्तपुरुषः, तस्मात् अधः | झाषः पञ्चम्यन्तं, तथोः षष्ठ्यन्तं, धः प्रथमान्तम्, अधः पञ्चम्यन्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | सूत्रं स्वयं सम्पूर्णम्—झाषः तथोः धः अधः |

२) तदा झलां जश् झशि इत्यनेन धात्वन्ते चतुर्थवर्णस्य स्थाने तृतीयादेशो भवति ।

झलां जश् झशि (८.४.५३) = झलां स्थाने जशादेशो भवति झशि परे | स्थानेऽन्तरतमः (१.१.५०) इत्यनेन जश्-वर्णेषु वर्णनिर्धारणम् | झलां षष्ठ्यन्तं, जशः प्रथमान्तम्, झशि सप्तम्यन्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | झश्-प्रत्याहारे वर्गाणां तृतीयचतुर्थाः च वर्णाः अन्तर्भूताः | तयोर्ख्याविचि संहितायाम् (८.२.१०८) इत्यस्मात् संहितायाम् इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-संहितसूत्रम्— झलां जश् झशि संहितायाम् |

यभ् + ता → यभ् + धा → यब् + धा → यब्धा

रभ् + ता →

लभ् + ता →

एकः भकारान्तधातुः वेट – लुभ्

इडादिपक्षे

लुभ् + इता → पुगन्तलघूपधस्य च (७.३.८६) → लोभ् + इता → लोभिता

अनिडादिपक्षे

लुभ् + ता → पुगन्तलघूपधस्य च (७.३.८६) → लोभ् + ता → लोब्धा

लुभ्-धातोः लुट-लकारे इडागमवैशिष्ट्यम्—

तीषसहलुभरुषरिषः (७.२.४८) = दिवादिगणे इष्-धातुः च, सह् लुभ्, रुष्, रिष् इत्येभ्यः पञ्चभ्यः धातुभ्यः तकारादि-आर्धधातुकप्रत्ययाः विकल्पेन इडागमानुकूलाः | ति सप्तम्यन्तम्, इषसहलुभरुषरिषः पञ्चम्यन्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् |

तास्-प्रत्ययः तकारादि-आर्धधातुकप्रत्ययः अतः तस्य वा इडागमो भवति एभ्यः पञ्चभ्यः धातुभ्यः—

इष् → एष्टा / एषिता

सह् → सोढा / सहिता

लुभ् → लोब्धा / लोभिता

रुष् → रोष्टा / रोषिता

रिष् → रेष्टा / रेषिता

मकारान्तधातवः:

चत्वारः मकारान्तधातवः अनिटः – गम्, नम्, यम्, रम्,

अत्र नश्चापदान्तस्य झलि (८.३.२४), अनुस्वारस्य ययि परस्वर्णः (८.४.५८) इति सूत्राभ्याम् अनुस्वारः, तदा परस्वरणदिशः |

गम् + ता → गं + ता → गन्ता

नम् + ता →

यम् + ता →

रम् + ता →

एकः मकारान्तधातुः वेट – क्षम्

इडादिपक्षे

क्षम् + इता → क्षमिता

अनिडादिपक्षे

क्षम् + ता → क्षं + ता → क्षन्ता

उष्मान्तधातवः

शकारान्तधातवः – १० धातवः अनिटः

एषु दशसु, सप्त धातवः सामान्याः | तेषां कृते पुगन्तलघूपधस्य च (७.३.८६) इत्यनेन गुणकार्यं तदा व्रश्प्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः (८.२.३६) इत्यनेन शकारान्तानां झलि परे षत्वं, तदा षुना षुः (८.४.४९) इत्यनेन षुत्वम् |

दिश् + ता → देश् + ता → देष् + ता → देष्टा

रिश् + ता →

लिश् + ता →

विश् + ता →

रुश् + ता →

कुश् + ता →

दंश् + ता →

दृश-धातुः

दृश-धातुः अनिट्, परन्तु अमागमः विकल्पेन अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् (६.१.५९) इत्यनेन न भवति यतोहि साक्षात् इति सृजिदृशोर्झल्यमकिति (६.१.५८) उक्तः, अनेन च अमागमः नित्यः |

सृजिदृशोर्झल्यमकिति (६.१.५८) इत्यनेन दृश-धातोः अम्-आगमो भवति कित्-भिन्न-झलादि प्रत्यये परे |

दृश् + ता → दृश् + अम् + ता → दृ-अ-श् + ता → इको यणचि (६.१.७६) → द्रश् + ता → व्रश्प्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः (८.२.३६) → द्रष् + ता → षुना षुः (८.४.४९) → द्रष्टा

सृजिदृशोर्झल्यमकिति (६.१.५८) = सृज्-धातोः च दृश-धातोः च अम्-आगमो भवति कित्-भिन्न-झलादि प्रत्यये परे | सृजिश्च दृश्च तयोरितेरत्तरद्वन्द्वः सृजिदृशौ, तयोः सृजिदृशोः | न कित् अकित् नज्ञत्पुरुषः, तस्मिन् अकिति | सृजिदृशोः षष्ठ्यन्तं, झलि सप्तम्यन्तम्, अम् प्रथमान्तम्, अकिति सप्तम्यन्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | सूत्रं स्वयं सम्पूर्णम्— सृजिदृशोः अम् झलि अकिति |

मृश्, स्पृश् धातू

मृश्, स्पृश् इति धात्वोः विकल्पेन अम्-आगमः, अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् (६.१.५९) इति सूत्रेण |

अमागमपक्षे

मृश् + ता → मृश् + अम् + ता → मृ-अ-श् + ता → इको यणचि (६.१.७६) → प्रश् + ता → व्रश्प्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः (८.२.३६) → प्रष् + ता → षुना षुः (८.४.४९) → प्रष्टा

अमागमाभावे

मृश् + ता → पुगन्तलघूपधस्य च (७.३.८६) → मर्ष् + ता → व्रश्प्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः (८.२.३६) → मर्ष् + ता → षुना षुः (८.४.४९) → मर्ष्टा

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् (६.१.५९) = उपदेशे अनुदातः यः क्रदुपधः तस्य अम्-आगमः विकल्पेन भवति झलादौ अकिति प्रत्यये परे | तृष्, दृष्, सृष्, मृश्, स्पृश्, कृष् इति षड् धातवः अनुदात्ताः च क्रदुपधाः | क्रत् उपधायां यस्य सः क्रदुपधः बहुवीहिः, तस्य क्रदुपधस्य | अनुदात्तस्य षष्ठ्यन्तं, च अव्ययपदम्, क्रदुपधस्य षष्ठ्यन्तम्, अन्यतरस्यां सप्तम्यन्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | आदेच उपदेशोऽशिति (६.१.४५) इत्यस्मात् उपदेशे इत्यस्य अनुवृत्तिः | सृजिदृशोऽर्जल्यमकिति (६.१.५८) इत्यस्मात् झलि, अम्, अकिति इत्येषाम् अनुवृत्तिः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— उपदेशे अनुदात्तस्य क्रदुपधस्य अम् झलि अकिति अन्यतरस्याम् |

एवमेव स्पृश्-धातुः → स्पृष्टा, स्पृष्टा |

त्रयः धातवः वेटः— अश् क्लिश् नश्

अश्-धातुः:

इडागमपक्षे अश् + इता → अशिता | एवमेव अशितुम्, अशितव्यम् |
अनिडागमपक्षे अश् + ता → व्रश्वभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः (८.२.३६) → अष् + ता → षुना षुः (८.४.४९) → अष्टा

क्लिश्-धातुः:

इडागमपक्षे क्लिश् + इता → क्लेशिता | एवमेव क्लेशितुम्, क्लेशितव्यम् |
अनिडागमपक्षे क्लेश् + ता → व्रश्वभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः (८.२.३६) → क्लेष् + ता → षुना षुः (८.४.४९) → क्लेष्टा

नश्-धातुः:

इडागमपक्षे नश् + इता → नशिता | एवमेव नशितुम्, नशितव्यम् |
अनिडागमपक्षे नश् + ता → मस्जिनशोऽझलि (७.१.६०) इत्यनेन नश्-धातोः नुमागमः भवति झलादिप्रत्यये परे → नंश् + ता → व्रश्वभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः (८.२.३६) → नंष् + ता → षुना षुः (८.४.४९) → नंष्टा

मस्जिनशोऽझलि (७.१.६०) = मस्ज-धातोः च नश्-धातोः च नुम्-आगमो भवति झलादि-प्रत्यये परे | मस्जिनश नश् च तयोरितरेतरद्वन्द्वः मस्जिनशौ, तयोर्मस्जिनशोः | मस्जिनशोः षष्ठ्यन्तं, झलि सप्तम्यन्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | इदितो नुम् धातोः (७.१.५८) इत्यस्मात् नुम् इत्यस्य अनुवृत्तिः | अङ्गस्य (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः, येन 'प्रत्यय'-पदस्यापि सूत्रार्थं आक्षेपः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम् — मस्जिनशोः अङ्गस्य नुम् झलि प्रत्यये |

षकारान्तधातवः – १२ धातवः अनिटः

एषु द्वादशसु, दश धातवः सामान्याः | तेषां कृते पुण्यन्तलघूपधस्य च (७.३.८६) इत्यनेन गुणकार्यं तदा षुना षुः (८.४.४९) इत्यनेन षुत्वम् |

त्विष् + ता → त्वेष् + ता → त्वेष्टा
द्विष् + ता → द्वेष् + ता → द्वेष्टा
पिष् + ता → पेष् + ता → पेष्टा
विष् + ता → वेष् + ता → वेष्टा
शिष् + ता → शेष् + ता → शेष्टा
क्षिष् + ता → क्षेष् + ता → क्षेष्टा
तुष् + ता → तोष् + ता → तोष्टा
दुष् + ता → दोष् + ता → दोष्टा
पुष् + ता → पोष् + ता → पोष्टा
शुष् + ता → शोष् + ता → शोष्टा

अनिट-धातुषु विशिष्टौ द्वौ धातू – कृष् भ्वादौ तुदादौ च

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् (६.१.५९) इत्यनेन अमागमः विकल्पेन झलादौ अकिति प्रत्यये परे ।

अमागमपक्षे—

कृष् + ता → अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् (६.१.५९) इत्यनेन अम्-आगमः विकल्पेन भवति झलादौ अकिति प्रत्यये परे → कृ + अम् + ष् + ता → कृ + अ + ष् + ता → इको यणचि (६.१.७६) → क्रष् + ता → षुना षुः (८.४.४१) → क्रष्टा

यस्मिन् पक्षे अम्-आगमो न भवति—

कृष् + ता → पुगन्तलघूपधस्य च (७.३.८६) → कर्ष् + ता → कर्ष्टा

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् (६.१.५९) = उपदेशे अनुदात्तः यः क्रदुपधः तस्य अम्-आगमः विकल्पेन भवति झलादौ अकिति प्रत्यये परे | तृष्, दृष्, सृष्, मृश्, स्पृश्, कृष् इति षड् धातवः अनुदात्ताः च क्रदुपधाः | क्रत् उपधायां यस्य सः क्रदुपधः बहुवीहिः, तस्य क्रदुपधस्य | अनुदात्तस्य षष्ठ्यन्तं, च अव्ययपदम्, क्रदुपधस्य षष्ठ्यन्तम्, अन्यतरस्यां सप्तम्यन्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | आदेच उपदेशोऽशिति (६.१.४५) इत्यस्मात् उपदेशे इत्यस्य अनुवृत्तिः | सृजिदृशोऽर्जल्यमकिति (६.१.५८) इत्यस्मात् झलि, अम्, अकिति इत्येषाम् अनुवृत्तिः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— उपदेशे अनुदात्तस्य क्रदुपधस्य अम् झलि अकिति अन्यतरस्याम् |

षकारान्तधातवः — ७ धातवः वेटः [इष्, रुष्, रिष्, निर्-उपसर्गपूर्वक-कुष्, अक्षू, तक्षू, त्वक्षू]

इडागमे सति यथासङ्गं पुगन्तलघूपधस्य च (७.३.८६) इत्यनेन गुणकार्यम् | अनिडागमपक्षे यथासङ्गं पुगन्तलघूपधस्य च (७.३.८६) इत्यनेन गुणकार्य, तदा षुना षुः (८.४.४१) इत्यनेन षुत्वम् |

इष् + ता → एषा / एषिता

रुष् + ता → रोषा / रोषिता

रिष् + ता → रेषा / रेषिता

निर् + कुष् + ता → निष्कोष्टा / निष्कोषिता [खरवसानयोर्विसर्जनीयः (८.३.१५), इदुपधस्य चाप्रत्ययस्य (८.३.४१)]

अक्षू, तक्षू, त्वक्षू

अनिडादिपक्षे स्कोः संयोगाद्योरन्ते च (८.२.२९) इत्यनेन ककारलोपः, तदा षुना षुः (८.४.४१) इत्यनेन षुत्वम् |

अक्षू + ता → अष्टा / अक्षिता

तक्षू + ता → तष्टा / तक्षिता

त्वक्षू + ता → त्वष्टा / त्वक्षिता

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च (८.२.२९) = संयोगस्य प्रथमसदस्यः सकारः ककारः वा चेत्, संयोगस्य प्रथमसदस्यलोपो भवति न तु द्वितीयसदस्यस्य, झलि पदान्ते च | स् च कृ च तयोरितरेतरद्वन्द्वः स्कौ, तयोः स्कोः | संयोगस्य आदि संयोगादि, तयोः संयोगाद्योः, षष्ठीतत्पुरुषः | संयोगान्तस्य लोपः (८.२.२३) इत्यस्मात् लोपः इत्यस्य अनुवृत्तिः | झलो झलि (८.२.२६) इत्यस्मात् झलि इत्यस्य अनुवृत्तिः | पदस्य (८.१.१६) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— संयोगाद्योः स्कोः लोपः झलि पदस्य अन्ते च |

चक्षू-धातुः — धात्वादेशः:

चक्षिङ्-धातुः—

चक्षू-धातोः ख्या / कशा इति आदेशौ | यद्यपि चक्षू-धातुः सेद्, तथापि तस्य ख्या/कशा इति धात्वादेशौ अनिटौ |

चक्षू + लुट् → ख्या + ता → ख्याता

चक्षू + लुट् → कशा + ता → कशाता

चक्षिडः ख्याज् (२.४.५४) | ख्याता | क्षाता |

चक्षिड-धातोः आर्धधातुकप्रत्यये परे ख्याज-आदेशः | किन्तु अत्र भाष्यकारो वदति यत् क्षादिर्यमादेशः, इत्युक्तौ आदेशः 'ख्या' न अपि तु 'ख्या', तदा चत्वादिशेन 'क्षा' भवति | अपि चा पूर्वत्रासिद्धम् (८.२.१) इति अधिकारे एकं वार्तिकम् अस्ति ख्याजः शस्य यो वा वक्तव्यः | अनेन ख्याज् इति आदेशस्य शकारस्य विकल्पेन यकारादेशो भवति | फलितार्थः अयं यत् आर्धधातुकप्रत्यये परे चक्षिड-धातोः स्थाने ख्याज्, ख्याज् इति द्वौ आदेशौ सिद्धौ | एकवारं ख्याज्, अपरस्मिन् पक्षे ख्याज्।

चक्षिडः ख्याज् (२.४.५४) = चक्षिडः ख्याजादेशो भवति आर्धधातुके | चक्षिडः षष्ठ्यन्तं, ख्याज् प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | आर्धधातुके (२.४.३५) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्—**चक्षिडः ख्याज् आर्धधातुके** |

एकाच-सकारान्तधातवः – द्वौ धातू अनिटौ [वस्, घस्]

अत्र न अङ्गकार्यं वर्तते, न वा सन्धिकार्यम्

वस् + ता → वस्ता

घस् + ता → घस्ता

धात्वादेशः – अस्-धातुः

अस्त्वेर्भूः (२.४.५२) | भविता |

अस्त्वेर्भूः (२.४.५२) = आर्धधातुकविवक्षायाम् अस्-धातोः स्थाने भू-आदेशो भवति | अनेकाल्पित् सर्वस्य (१.१.५५) इत्यनेन आदेशः सर्वस्य स्थाने न तु अन्त्यस्य | अस्ते: षष्ठ्यन्तं, भूः प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | आर्धधातुके (२.४.३५) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— अस्ते: भूः आर्धधातुके |

एकाच-हकारान्तधातवः – ८ धातवः अनिटः, १२ धातवः वेटः

१. सामान्यहकारान्तधातवः:

त्रयः सामान्यहकारान्तधातवः अनिटः – मिह्, लिह्, रुह्

- गुणकार्यं यथासङ्गम् |
- तकारादि प्रत्यये परे, धात्वन्तस्य हकारस्य स्थाने ढकारादेशो भवति, हो ढः (८.२.३१) इत्यनेन सूत्रेण |
- प्रत्ययादौ स्थितस्य तकारस्य ध-आदेशो भवति झाषस्तथोर्धोऽधः (८.२.४०) इति सूत्रेण |
- प्रत्ययादौ स्थितस्य धकारस्य स्थाने ढ-आदेशो भवति छुना षुः (८.४.४१) इति सूत्रेण |
- पूर्वतनस्य ढ-लोपो भवति ढो ढे लोपः (८.३.१३) इति सूत्रेण |

मिह् + ता → पुगन्तलघूपधस्य च (७.३.८६) → मेह् + ता → हो ढः (८.२.३१) → मेढ् + ता → झाषस्तथोर्धोऽधः (८.२.४०) → मेढ् + धा → छुना षुः (८.४.४१) → मेढ् + ढा → ढो ढे लोपः (८.३.१३) → मेढा

एवमेव—

लिह् → लेह् → लेढा

रुह् → रोह् → रोढा

षड् सामान्यहकारान्तधातवः वेटः – तृह्, स्तृह्, बृह्, तृंह्, गृह्, गाह्

इडादिपक्षे

तृह् + इता → तर्हिता

स्तृह् + इता →

बृह् + इता →

तृंह् + इता → तृंहिता

गृह् + इता →

गाह् + इता →

अनिडादिपक्षे

तृह् + ता → तर्ढा

स्तृह् + ता →

बृह् + ता →

तृह् + ता → तृण्डा

गृह् + ता →

गाह् + ता →

हो ढः (८.२.३१) = हकारस्य स्थाने ढकारादेशो भवति झलि पदान्ते च | हः षष्ठ्यन्तं, ढः प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | झलो झलि (८.२.२६) इत्यस्मात् झलि इत्यस्य अनुवृत्तिः | स्कोः संयोगाद्योरन्ते च (८.२.२९) इत्यस्मात् अन्ते, च इत्यनयोः अनुवृत्तिः | पदस्य (८.१.१६) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— हः ढः झलि पदस्य अन्ते च |

झषस्तथोर्धोऽधः (८.२.४०) = झष-उत्तरस्य तकारथकारयोः स्थाने धकारादेशो भवति, धा-धातुं वर्जयित्वा | तस्च थ् च तथौ इतरेतरद्वन्द्वः; तयोः, तथोः | तकारोत्तर-अकारः उच्चारणार्थम् अस्ति; अग्रे 'धः' इत्यस्य धकारोत्तर-अकारः अपि तथ | न धा, अधा नन्तत्पुरुषः, तस्मात् अधः | झषः पञ्चम्यन्तं, तथोः षष्ठ्यन्तं, धः प्रथमान्तम्, अधः पञ्चम्यन्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | सूत्रं स्वयं सम्पूर्णम्— झषः तथोः धः अधः |

ढो ढे लोपः (८.३.१३) = ढकारे परे पूर्वतनस्य ढकारस्य लोपो भवति | ढः षष्ठ्यन्तं, ढे सप्तम्यन्तं, लोपः प्रथमान्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | सूत्रं स्वयं सम्पूर्णम्— ढः ढे लोपः |

२. त्रयः दकारादिहकारान्तधातवः – दह्, दिह्, दुह्

- गुणकार्यं यथासङ्गम् |
- तकारादि प्रत्यये परे, दकारादि-हकारान्तधातोः धात्वन्तस्य हकारस्य स्थाने धकारादेशो भवति **दादेधातीर्धः (८.२.३२)** इत्यनेन सूत्रेण |
- अधुना प्रत्ययः झष-परतः अस्ति, अतः प्रत्ययादौ स्थितस्य तकारस्य ध-आदेशो भवति **झषस्तथोर्धोऽधः (८.२.४०)** इति सूत्रेण |
- अधुना धातु-परतः झष अस्ति (धकारः), अतः धात्वन्ते ध-स्थाने तृतीयादेशो भवति झलां जश् झाशि इति सूत्रेण | जश्वसन्धिरिति |

दह् + ता → **दादेधातीर्धः (८.२.३२)** → दघ् + ता → **झषस्तथोर्धोऽधः (८.२.४०)** → दघ् + धा → झलां जश् झाशि (८.४.५३) → दग् + धा → दग्धा

एवमेव—

दिह् → देह् → देग्धा

दुह् → दोह् → दोग्धा

दादेधर्तोर्धः (८.२.३२) = दकारादिधातोः हकारस्य स्थाने घकारादेशो भवति झलि पदान्ते च | दः आदौ यस्य स दादिः, तस्य दादेः, बहुवीहीः | दादेः षष्ठ्यन्तं, धातोः षष्ठ्यन्तं, घः प्रथमान्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | हो ढः (८.२.३१) इत्यस्मात् हः इत्यस्य अनुवृत्तिः | झलि (८.२.२६) इत्यस्मात् झलि इत्यस्य अनुवृत्तिः | पदस्य (८.१.१६) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्—दादेः धातोः हः घः झलि पदस्य अन्ते च |

झलां जश् झशि (८.४.५३) = झलां स्थाने जशादेशो भवति झशि परे | **स्थानेऽन्तरतमः** (१.१.५०) इत्यनेन जश्-वर्णेषु वर्णनिर्धारणम् | झलां षष्ठ्यन्तं, जशः प्रथमान्तम्, झशि सप्तम्यन्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | झश-प्रत्याहारे वर्गाणां तृतीयचतुर्थाः च वर्णाः अन्तर्भूताः | तयोर्ख्याविचि संहितायाम् (८.२.१०८) इत्यस्मात् संहितायाम् इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्—झलां जश् झशि संहितायाम् |

३. चत्वारः धातवः येषां विकल्पेन हकारस्य घकारादेशः ढकारादेशः च – सर्वे चत्वारः वेटः

द्वुह् मुह् ष्णुह् ष्णिह्

इडादिपक्षे

द्वुह् + इता → द्रोहिता

मुह् + इता →

ष्णुह् + इता → स्नोहिता

ष्णिह् + इता →

अनिडादिपक्षे

द्वुह् + ता → द्रोढा / द्रोधा

मुह् + ता →

ष्णुह् + ता →

ष्णिह् + ता →

वा द्वुमुहष्णुहष्णिहाम् (८.२.३३) = द्वुह् मुह् ष्णुह् ष्णिह् एषां चतुर्णा धातूनां हकारस्य स्थाने विकल्पेन घकारादेशो भवति झलि पदान्ते च; घ-अभावे हो ढः (८.२.३१) इत्यनेन ढकारादेशो भवति | द्वुहश्च मुहश्च ष्णुहश्च ष्णिहश्च तेषाम इतरेतर्तद्वान्द्वः, द्वुमुहष्णुहष्णिहः, तेषां द्वुमुहष्णुहष्णिहाम् | वा अव्ययपदं, द्वुमुहष्णुहष्णिहां षष्ठ्यन्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | हो ढः (८.२.३१) इत्यस्मात् हः, **दादेधर्तोर्धः** (८.२.३२) इत्यस्मात् घः, झलो झलि (८.२.२६) इत्यस्मात् झलि, स्कोः संयोगाद्योरन्ते च (८.२.२९) इत्यस्मात् अन्ते, च इत्येषाम् अनुवृत्तिः | पदस्य (८.१.१६) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्—द्वुह-मुह-ष्णुह-ष्णिहाम् वा हः घः झलि पदस्य अन्ते च |

झषस्तथोर्धोऽधः (८.२.४०) = झष-उत्तरस्य तकारथकारयोः स्थाने धकारादेशो भवति, धा-धातुं वर्जयित्वा | तस्च थ् च तथौ इतरेतरद्वन्द्वः; तयोः, तथोः | तकारोत्तर-अकारः उच्चारणार्थम् अस्ति; अग्रे 'धः' इत्यस्य धकारोत्तर-अकारः अपि तथ | न धा, अधा न ज्ञतपुरुषः; तस्मात् अधः | झषः पञ्चम्यन्तं, तथोः षष्ठ्यन्तं, धः प्रथमान्तम्, अधः पञ्चम्यन्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | सूत्रं स्वयं सम्पूर्णम्—झषः तथोः धः अधः |

३. सह् वह् ति द्वौ धातू – वह्-धातुः अनिदः सह-धातुः वेट

- तकारादि प्रत्यये परे, धात्वन्तस्य हकारस्य स्थाने ढकारादेशो भवति, हो ढः इत्यनेन सूत्रेण |
- अधुना प्रत्ययः झष-परतः अस्ति, अतः प्रत्ययादौ स्थितस्य तकारस्य थकारस्य च ध्-आदेशो भवति **झषस्तथोर्धोऽधः**: इति सूत्रेण |
- प्रत्ययादौ स्थितस्य धकारस्य स्थाने द्व-आदेशो भवति द्वुना द्वुः इति सूत्रेण |
- पूर्वतनस्य द्व-लोपो भवति द्वो द्वे लोपः इति सूत्रेण |
- लुमढकारस्य पूर्ववर्तिनः अकारस्य ओकारादेशो भवति सहिवहोरोदवर्णस्य इति सूत्रेण | द्वूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः (६.३.१११) इत्यस्य अपवादः |

सह + ता → हो ढः → सद् + ता → झाषस्तथोर्धोऽधः → सद् + धा → षुना षुः → सद् + ढा → ढो ढे लोपः → स + ढा → सहिवहोरोदर्वर्णस्य → सो + ढा → सोढा
एवमेव वह + ता → वद् + ता → वद् + धा → वद् + ढा → व + ढा → वो + ढा → वोढा

सहिवहोरोदर्वर्णस्य (६.३.११२) = ढकारस्य लोपश्चेत्, सह वह इति धात्वोः अकारस्य स्थाने ओकारादेशो भवति | सहिश्च वह च तयोरितरेतरद्वन्द्वः सहिवहौ, तयोः सहिवहोः | सहिवहोः षष्ठ्यन्तम्, ओत् प्रथमान्तम्, अवर्णस्य षष्ठ्यन्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | ढलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः (६.३.१११) इत्यस्मात् ढलोपे इत्यस्य अनुवृत्तिः (रेफस्य कार्यं अत्र न भवति एव अतः सेफः नानीतः) | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्—सहिवहोः अवर्णस्य ओत् ढलोपे इति |

इडादिपक्षे
सह-धातुः

सह + इता → सहिता

४. नह-धातुः – अनिट्

नह + ता → नहो धः → नध् + ता → झाषस्तथोर्धोऽधः → नध् + धा → झलां जश झशि → नद् + धा → नद्वा

नहो धः (८.२.३४) = नह-धातोः हकारस्य धकारादेशो भवति झलि पदान्ते च | नहः षष्ठ्यन्तं, धः प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | हो ढः (८.२.३१) इत्यस्मात् हः इत्यस्य अनुवृत्तिः | दादेधर्थतोर्धः (८.२.३२) इत्यस्मात् धातोः इत्यस्य अनुवृत्तिः | झलो झलि (८.२.२६) इत्यस्मात् झलि इत्यस्य अनुवृत्तिः | स्कोः संयोगाद्योरन्ते च (८.२.२९) इत्यस्मात् अन्ते, च इत्यनयोः अनुवृत्तिः | पदस्य (८.१.१६) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— नहः धातोः हः धः झलि पदस्य अन्ते च |

५. गुह-धातुः – वेद्

ऊदुपधाया गोहः (६.४.८९) इत्यनेन गुह-धातोः उपधा-गुणादेशं प्रबाध्य ऊत्-आदेशो भवति अजादि-प्रत्यये परे |

इडागमपक्षे
अत्र ता-प्रत्ययः अजादिः | अतः उपधा-गुणादेशं प्रबाध्य ऊत्-आदेशः |

गुह + इता → गूहिता

अनिडादिपक्षे
अजादिप्रत्ययाभावे न ऊत्वम्

गुह + ता → गोढा

ऊदुपधाया गोहः (६.४.८९) = गुहू (संवरणे) इति गुह-धातोः उपधा-गुणादेशं प्रबाध्य ऊत्-आदेशो भवति अजादि-प्रत्यये परे | गुह उपधाया ऊत्स्यात् गुणहेतौ अजादौ प्रत्यये | ऊत् प्रथमान्तम्, उपधाया: षष्ठ्यन्तं, गोहः षष्ठ्यन्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | अचि शुधातुभ्वां ख्योरियुक्तवौ (६.४.७७) इत्यस्मात् अचि इत्यस्य अनुवृत्तिः | अङ्गस्य (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— गोहः अङ्गस्य उपधाया: ऊत् अचि |

धेयं यत् अत्र आर्धधातुकत्वस्य निमित्तिकत्वं नास्ति एव; केवलम् गुणनिमित्तक-अजादि प्रत्यये परे | अतः लटि अपि भवति— गुह + शप् + ति → गुह + अ + ति → उपधागुणस्य प्रसङ्गत्वात् ऊत्-आदेशः → गूह + अ + ति → गूहति |

इति भ्वादिगणात् आरभ्य क्र्यादिगण—पर्यन्तं सर्वेषां वेटाम् अनिटां च हलन्तधातूनां लुट्-लकारस्य रूपसिद्धिः समाप्तः ।

४) णिजन्तधातूनां लुट्-लकारस्य रूपसिद्धिः

चुरादिगणे स्वार्थं णिच् चेदपि प्रेरणार्थं णिच् चेदपि यत्र यत्र णिच्-सम्बद्धरूपमपेक्षितं, तत्र तत्र प्रथमकार्यमस्ति धातुतः णिचः विधानम् । अतः लुट्-लकारस्य प्रसङ्गे सति सर्वप्रथमं णिजन्तधातुः सिद्ध्यति तदा एव लुट्-लकारसम्बद्धकार्यम् । सर्वे णिजन्तधातवः अनेकाचः इकारान्ताः च ।

फलतः लुटः तास् यदा आयाति, तावता, पूर्वम् अनेकाच इकारान्तधातुः वर्तते एव । अनेकाच इति कृत्वा सेटः इकारान्तः इति कृत्वा सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) इति सूत्रस्य कार्यक्षेत्रम् । धातुः सेट्, तास् च वलादिः इत्यतः इडागमः भवति एव इति कृत्वा गुणकार्यानन्तरम् एचोऽयवायावः (६.१.७७) इति सूत्रस्य अवसरः । एवं सति णिजन्तधातूनां लुट्-लकारस्य रूपसिद्धिमार्गः सर्वत्र समानः ।

तद्यथा—

चुर् + णिच् → चोरि इति अनेकाच इकारान्तधातुः → अनेकाच अतः सेट् → चोरि + इता → चोरि इग्नातः अतः सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) इति सूत्रस्य कार्यक्षेत्रम् → चोरे + इता → धातुः सेट्, तास् च वलादिः इत्यतः इडागमः भवति एव इति कृत्वा गुणकार्यानन्तरम् एचः स्थाने अयादेशः अचि परे → एचोऽयवायावः (६.१.७७) चोरय् + इता → चोरयिता

तथा च सर्वेभ्यः धातुभ्यः, लुट्-लकारस्य त्रिषु अपि पुरुषेषु त्रिषु च वचनेषु ।

परस्पैपदे

आत्मनेपदे

प्र०पु०	चोरयिता	चोरयितारौ	चोरयितारः	प्र०पु०	चोरयिता	चोरयितारौ	चोरयितारः
म०पु०	चोरयितासि	चोरयितास्थः	चोरयितास्थ	म०पु०	चोरयितासे	चोरयितासाथे	चोरयिताध्वे
उ०पु०	चोरयितास्मि	चोरयितास्वः	चोरयितास्मः	उ०पु०	चोरयिताहे	चोरयितास्वहे	चोरयितास्महे

५) सन्नन्तधातूनां लुट्-लकारस्य रूपसिद्धिः

सर्वेषां सन्नन्तधातूनाम् अन्तिमवर्णः अकारः— इत्युक्तौ सर्वे सन्नन्तधातवः अदन्ताः । तदर्थं लुट्-लकारस्य विवक्षायां तास्-प्रत्यये आर्धधातुके सति अतो लोपः (६.४.४८) इत्यस्य प्रसक्तिश्च प्रासिश्च भवति एव । तस्मात् सन्नन्तधातोः अन्ते यः अकारः तस्य लोपः । सन्नन्तधातुः च सदा अनेकाच इति कृत्वा सर्वे सन्नन्तधातवः सेटः । एवं सति सन्नन्तधातूनां लुट्-लकारस्य रूपसिद्धिमार्गः सर्वत्र समानः ।

तद्यथा—

जिग्मिष + इता → अतो लोपः (६.४.४८) इत्यनेन अदन्ताङ्गस्य हस्व-अकारलोपो भवति आर्धधातुके प्रत्यये परे → जिग्मिष + इता → जिग्मिषिता

एवमेव त्रिषु पुरुषेषु त्रिषु वचनेषु च | जिग्मिषिता, जिग्मिषितारौ, जिग्मिषितारः इत्यदीनि रूपाणि |

अतो लोपः (६.४.४८) = अदन्ताङ्गस्य हस्व-अकारलोपो भवति आर्धधातुके प्रत्यये परे | येन विधिस्तदन्तस्य (१.१.७२) इत्यनेन अतः अङ्गस्य नाम न केवलम् हस्व-अकारः इत्यङ्गस्य, अपि तु हस्व-अकारान्तस्य अङ्गस्य | अलोऽन्तस्य (१.१.५२) इत्यनेन अन्तिमवर्णस्य एव लोपः (न तु अङ्गस्य) | उपदेशे अनुवर्तते अतः प्रसक्तिः केवलम् उपदेशावस्थायाम्* | अतः षष्ठ्यन्तं, लोपः प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | अनुदात्तोपदेश-वनति-तनोत्यादीना-मनुनासिकलोपो झलिति किञ्चिति (६.४.३७) इत्यस्मात् उपदेशे इत्यस्य अनुवृत्तिः | अङ्गस्य (६.४.१), आर्धधातुके (६.४.४६) इत्यनयोः अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— अतः अङ्गस्य लोपः आर्धधातुके उपदेशे

६) यडन्तधातूनां लुट्-लकारस्य रूपसिद्धिः

सर्वेषां यडन्तधातूनाम् अन्तिमवर्णः अकारः— इत्युक्तौ सर्वे यडन्तधातवः अदन्ताः |

यड्-प्रत्ययात् पूर्वं यः वर्णः सः अच्-वर्णः चेत् लुट्-लकारस्य रूपमेवम्—

तदर्थं लुट्-लकारस्य विवक्षायां तास्-प्रत्यये आर्धधातुके सति अतो लोपः (६.४.४८) इत्यस्य प्रसक्तिश्च प्राप्तिश्च भवति एव | तस्मात् यडन्तधातोः अन्ते यः अकारः तस्य लोपः | यडन्तधातुः च सदा अनेकाच् इति कृत्वा सर्वे यडन्तधातवः सेटः | एवं सति यडन्तधातूनां लुट्-लकारस्य रूपसिद्धिमार्गः सर्वत्र समानः |

तद्यथा—

नेनीय + इता → अतो लोपः (६.४.४८) इत्यनेन अदन्ताङ्गस्य हस्व-अकारलोपो भवति आर्धधातुके प्रत्यये परे → नेनीय + इता → नेनीयिता

एवमेव—

लोलूय + इता → लोलूयित
बोभूय + इता → बोभूयिता

यड्-प्रत्ययात् पूर्वं यः वर्णः सः हल्-वर्णः चेत् लुट्-लकारस्य रूपमेवम्—

यस्य हलः (६.४.४९) = हलुत्तरयशब्दलोपो भवति आर्धधातुकप्रत्यये परे | अनेन 'य' इत्यस्य लोपः बेभिद्य → बेभिदिता |

बाप्रश्य + इता → यस्य हलः (६.४.४९) इत्यनेन हलुत्तरयशब्दलोपो भवति आर्धधातुकप्रत्यये परे → बाप्रश् + इता → बाप्रशिता

एवमेव—

दन्द्रम्य + इता →
चड्क्रम्य + इता →
लेलिख्य + इता →
पापठ्य + इता →
वावश्य + इता →
नेनिज्य + इता →
वेविध्य + इता →
मोमुद्य + इता →

अत्र धेयं यत् यशब्दस्य लोपानन्तरम् पुगन्तलघूपृष्ठस्य च (७.३.८६) इत्यनेन उपधायां लघु-इकः गुणप्रसक्तिर्भवति स्म, परन्तु—

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ (१.१.५७) = परनिमित्तकः अजादेशः स्थानिवत् भवति, पूर्वविधौ कर्तव्ये | अचः स्थाने यः आदेशः सः अजादेशः | यस्य स्थाने आदेशः विधीयते सः स्थानी | 'अजादेशः स्थानिवत्' नाम यः आदेशः अचः स्थाने विहितः, सः पुनः मूलः अच् इव— 'स्थानिवत्' भवति | पूर्वविधौ नाम सा स्थितिः यदा स्थानिनः अचः पूर्वस्थितस्य कार्यं विधीयते | परस्मिन् इति निमित्तसप्तमी | पूर्वविधौ इति विषयसप्तमी | पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिः षष्ठीतत्पुरुषः, तस्मिन् पूर्वविधौ | अचः षष्ठ्यन्तं, परस्मिन् सप्तम्यन्तं, पूर्वविधौ सप्तम्यन्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ (१.१.५६) इत्यस्मात् स्थानिवत् आदेशः इत्यनयोः अनुवृत्तिः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— अचः आदेशः स्थानिवत् परस्मिन् पूर्वविधौ |

यदा पुगन्तलघूपृष्ठस्य च (७.३.८६) इत्यनेन उपधायां स्थितस्य लघु-इकः गुणः जायमानः, तदा 'तास्' निमित्तं मत्वा अल्पोपः स्थानिवत् भवति अतः उपधागुणः न सम्भवति |

७) यङ्गलुगन्तधातूनां लुट्-लकारस्य रूपसिद्धिः

आकारान्तधातुः दादा + इता → दादिता
इकारान्तधातुः शोश्रि + इता → शोश्रयिता
उकारान्तधातुः बोभू + इता → बोभविता
ऋकारान्तधातुः चर्कृ + इता → चर्करिता
ऋकारान्तधातुः तातृ + इता → तातरिता
अदुपथधातुः शाशक् + इता → शाशकिता
इदुपथधातुः लेलिख् + इता → लेलेखिता
उदुपथधातुः मोमुद् + इता → मोमोदिता
ऋदुपथधातुः वरीवृत् + इता → वरीवर्तिता

अवशिष्टधातूनां किमपि कार्यं नास्ति—
बाबन्ध् + इता → बाबन्धिता

८) क्यच्, क्यष्, क्यङ्-प्रत्ययान्तधातूनां लुट्-लकारस्य रूपसिद्धिः

क्यस्य विभाषा (६.४.५०) = हलः परयोः क्यच्-क्यडोः प्रत्यययोः लोपो वा स्यादार्धधातुके |

समिध्य → समिधिता, समिधिता |

इति सर्वेषां धातूनां लुट्-लकारस्य रूपसिद्धिः समाप्तः |

Swarup September 2019